

האוניברסיטה העברית בירושלים במעבר מיישוב למדינה: היבטים ראשונים לצמיחת 'החברה המסמיכה' (The Credential Society) בישראל*

מבוא

התפשטות ההשכלה בישראל מאז קום המדינה אופיינה כהליך הדומה במידה רבה לזה המתרחש במדינות אירופה המערבית, בו מתרחבת בהתמדה מערכת החינוך היסודי, התיכוני והעל-תיכוני, עד שהפכה לנחלת הכלל. בעקבות כך טוענים חוקרים – הפכה החברה הישראלית, במידה מרובה, ל"חברה מסמיכה", שבה משמשות תעודות ההשכלה קריטריון ראשוני בהצבה התעסוקתית¹. מטרתו של מאמר זה היא לבחון את ראשית התהוותה של החברה המסמיכה בישראל שארעה במהלך העשור הראשון למדינת ישראל, תהליך המעצב במידה ניכרת את דמותה של ההשכלה הגבוהה ומוסיף להקריין על החברה הישראלית בכללותה.

תאוריית 'החברה המסמיכה' ניצבת לעתים קרובות מול 'תאוריית התיעוש' וגורסת כמותה כי בחברות המתועשות הפכה תעסוקתו של האדם לציר המרכזי לריבוד, זאת מאחר והיא מהווה חוליה מקשרת דומיננטית בין ההשקעה בהון האנושי לתשואתו. בעקבות הגידול העצום בדרישותיה של החברה המתועשת לכווח-אדם מיומן ומתמחה נוצר ביקוש עצום להרחבתן המתמדת של המערכות החינוכיות. תהליך זה של התפשטות ההשכלה מעודד, לטענת תאוריית התיעוש, הישענות גדלה והולכת על יכולתו של הלומד ופחות על הרקע השיוכי שלו, ומתוך כך תחזיותיה הן כי יתקיים תהליך של צמצום השפעת משתני הרקע השיוכי של הפרט על הישגיו ההשכלתיים.²

* אבקש להביע תודה עמוקה לפרופ' משה ליסק ושמואל הירש על תמיכתם הרעיונית והערוותיהם המועילות שתרמו לשיפור החיבור. האחריות על הנאמר בחיבור שלי בלבד.
1. אברהם יוגב, 'התפשטות ההשכלה בעולם ובישראל והשלכותיה החברתיות', בתוך: א' יוגב (עורך), 'התפשטות ההשכלה בישראל, תל-אביב 1992 (להלן: יוגב, התפשטות ההשכלה), עמ' 13.

2. G.E. Lenski, *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*, New-York 1966
D.J.Treiman, 'Industrialization and Social Stratification', In E.O. Laumann, (ed.), *Social Stratification Research and Theory for the 1970*. New-York 1970, pp. 207-234

לעומת זאת, תאוריית 'החברה המסמיכה' מצמצמת בחשיבותם של המוסדות להשכלה כגורם עצמאי המעצב כישורים תעסוקתיים, אותם רוכש הפרט בעיקר במקום העבודה עצמו, וטוענת כי מטרה מרכזית של מערכות החינוך היא למנוע, במידה זו או אחרת, מאלו המשתייכים לקבוצות החברתיות החלשות מלהגיע לתפקידים התעסוקתיים המרכזיים. ההישענות על הישגים השכלתיים בהצבה התעסוקתית נועדה, בראש ובראשונה, לשרת את השכבות החזקות ובכך לשמר ולשעתק את מעמדן. הקבוצות הדומיננטיות מדגישות מאמץ לשמר את יתרונן בעיקר בהשכלה הגבוהה וזאת באמצעות מספר מנגנונים, למשל, הפניית בני הקבוצות החלשות יותר למסלולי לימוד שאינם מאפשרים לימודים גבוהים וכן העלאת דרישות הקבלה לאוניברסיטאות. כתוצאה מכך מתקיים שימור של השפעת משתני רקע שיוכיים על השגת ההשכלה הגבוהה, למרות הדמוקרטיזציה של תהליך רכישת ההשכלה ברמות החינוך היסודי והתיכוני.³

ביסוס הריבוד על-פי תעודות השכלה (Credentialism) כנורמה תרבותית מנציח את האופן שבו בני התרבות הדומיננטית ו'האחרים' תופסים את עצמם ואת זולתם, ומגבשים, בהתאם, את התייחסויותיהם ההדדיות. תרבות ההסמכה מעצבת מושג של חברות (membership) המעוגן בתרבות הדומיננטית ותפקידו להגדיר את גבולות ה'אישיות' ההיסטורית של המערכת החברתית, את קריטריוני ההשתייכות לאותה מערכת ואת תנאי השגתם, כאשר גורמים אלה עומדים בפני התפיסות, המשאבים והשאיפות של ה'מועמדים לחברות'. ראנדל קולינס טוען כי חברת ההסמכה המודרנית סותרת את התפיסה המריטוקרטית (סדר חברתי המבוסס על כישורים ויכולת) באמצעות סלקציה במערכת החינוך על-פי סטטוס חברתי, ולא על-פי יכולת, וכי שיעתוק הריבוד החברתי מדגיש סטטוס שיוכי ומצמצם את השפעתו של הסטטוס ההישגי.⁴ ומתוך כך חברת ההסמכה הופכת לאחד מהגורמים החשובים לחלוקת העבודה על בסיס קבוצות אתניות, כפי שהדבר קיים בחברה הישראלית.

ביחס להתפשטות ההשכלה בישראל מציינים יוסי שביט וורד קראוס כי מאז הקמת המדינה תהליכי קליטת ההגירה של שנות החמישים ותהליכי המודרניזציה נענו על-ידי דמוקרטיזציה של החינוך היסודי והתיכוני, בעוד

M. Carnoy, *Education as Cultural Imperialism*, New-York 1974

.3

S. Bowles & H. Gintis, *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*, New-York 1976

P. Bourdieu, 'Cultural and Social Reproduction', In J. Karabel & A.H. Halsey (eds.), *Power and Ideology in Education*, New-York 1977

R. Collins, *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*, New-York 1979 (להלן: קולינס, החברה המסמיכה)

.4 קולינס, החברה המסמיכה.

שההגמוניה של הקבוצה האשכנזית הוותיקה נשמרת ומשועתקת על-ידי שמירת ייחודיותה בשלבים הגבוהים של מערכת ההשכלה.⁵ למסקנות דומות הגיעו גם אברהם יוגב ורנה שפירא;⁶ כאשר לטענת יוגב – 'מחקרם מראה, כי בעוד ההשכלה שימשה, מאז ומתמיד, כקריטריון המרכזי להצבה התעסוקתית של האשכנזים, עבור המהגרים מארצות המזרח התיכון – שהיו מחוסרי הסמכה או שתעודות ההשכלה שלהם לא הוכרו – היו קריטריונים נוספים להישגי סטטוס תעסוקתיים, כגון, 'רמת המשכל'.'⁷ בכל מקרה, טוען יוגב, רמת המשכל איבדה את השפעתה כקריטריון מרכזי להצבתם של יהודי ארצות-ערב כאשר הללו השתלבו במעגל ההשכלה שגובשה סביב רעיון החברה המסמכה.

האוניברסיטה כגורם מרכזי

האוניברסיטה העברית בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל השתתפה כגורם דומיננטי בהבנייתה של זהות קיבוצית ישראלית חדשה – תרבות החברה המסמכה. זהות קיבוצית זו מתנת ביצירתם של קודים או סכימות ספציפיים המתקשרים למבנה של סדרי העדיפויות של החברה, ביצירת סוגים חדשים של אליטות ובתביעות לעליונות תרבותית. דגם זה כונן שערים (rates and gates) שמטרתם ויסות ופיקוח על תהליכי התפוקה וזרימת המשאבים בחברה הריכונית החדשה. במרכזו של תהליך זה עמד עקרון לגיטימציוני חדש ובעל השפעה מכרעת בתחום הריבוד שעודד את כינון של גבולות אקסקלוסיביים של קבוצת 'הוותיקים' מפני חדירתם של 'הזרים' שזה מקרוב הגיעו. בניגוד לאמצעי הרווח בעולם של העלאת הדרישות לצורך יצירת מובחנות, אתנית גזעית או מעמדית, בתהליך הקבלה למוסדות ההשכלה גבוהה, הרי שהשלב הראשון ליצירתה של חברה ההסמכה בישראל אופיין בהורדה דרמטית בדרישות הקבלה ויצירת נגישות נוחה וקלה יחסית לתעודות ההסמכה של האוניברסיטה היחידה שפעלה במדינת ישראל. מתוך כך האוניברסיטה השתתפה בהבנייתה של זהות קיבוצית שנוצרה תוך גיבוש, הפצה ומיסוד של דגם מועדף של סדר חברתי ותרבותי, שיצר את הבסיס לגיבושה של קבוצה דומיננטית, המעצבת במידה רבה את דמותה של החברה הישראלית עד לימינו אלה.

5. שביט יוסי וורד קראוס, 'שינויים בתהליך הריבוד ההשכלתי ברצף שנתונים', בתוך: יוגב, התפשטות ההשכלה, עמ' 17-28.
6. א' יוגב ורנה שפירא, 'השכלה, משכל ורכישת סטטוס: היבטים עדתיים בהתפתחותה של ישראל כחברה מסמכה', בתוך: יוגב, התפשטות ההשכלה, עמ' 29-53.
7. שם, עמ' 14.

בניגוד לטענתו של אברהם יוגב כי 'מאז ומתמיד' קבוצת האשכנזים הדגישה את קריטריון ההשכלה לצורך הצבה תעסוקתית נטען כי במהלך תקופת היישוב התקיים עימות בין שתי תפיסות עולם של סדר חברתי. האחת ניזונה מתפיסת עולם סוציאליסטית-שירותית, והאחרת – מתפיסת עולם בורגנית קפיטליסטית-צרכנית. העימות בין תפיסות אלה חזר תמיד לשאלות בנושאי הסדר הריבוני הרצוי והמצוי, ומכאן לשאלות בנושאי שוויון, צדק, חלוקת המשאבים והיחסים בין המעמדות. התפיסה הסוציאליסטית-השירותית הדגישה את המאמץ לשוויוניות אופטימלית בנוגע לנגישות למשאבים ולשירותים ולשימוש בהם, וכן עידוד הקצעת תגמולים המותנית, בראש ובראשונה, במידת התרומה של הפרט לקולקטיב. לטענת משה ליסק – 'מושג ה"חלוצי"' גילם את מיטב הציפיות הנורמטיביות, הן בגלל הזיקה החזקה בין התפקיד ליעדים קולקטיביים והן בגלל הנכונות, מרחיקת הלכת לעתים, לוותר על תגמולים אינסטרומנטליים ישירים, לפחות לטווח קצר. דבר זה הלם יפה את הדימוי העצמי של 'אליטה משרתת' [הדגשה במקור].⁸

לעומת זאת, האתוס הדומיננטי באוניברסיטה הדגיש את השאיפה לקריירה בין-לאומית ואת האלטרנטיבה האינדיבידואליסטית של תחרות ויזמה אישית תוך התמקדות בתפיסה שגרסה כי האוניברסיטה לא נועדה לצרכיו של היישוב בארץ-ישראל בלבד, כי-אם לעם היהודי כולו. בכך נוצר מסלול של התנגשות תרבותית עם אתוס החלוצי והחקלאי ובעיקר אל מול תנועת העבודה – הידועה כמתיחות בין 'ההר לעמק'.⁹ לאורך תקופת היישוב התקיים מאמץ מתמשך, שנכשל ביסודו, של מנהיגיו הפוליטיים והאידיאולוגיים של היישוב לגיוס האוניברסיטה כחלק אינטגרלי מהתפיסה הסוציאליסטית-השירותית.¹⁰

עם הקמת מדינת ישראל החל תהליך של התארגנות מחודשת באוניברסיטה שסייע ביצירתה, מיסודה ושיתוקה של אליטה חדשה, רבת עוצמה, שניסחה מערכת ערכים ונורמות חדשות. אליטה זו לא ביקשה להגשים את התפיסה הסוציאליסטית-השירותית במובנה החלוצי, אלא לכוון במקומה את הבסיס למעמד חדש – מעמד בירוקרטי, המשרת בעיקר במנגנוני המדינה הבכירים,

-
8. משה ליסק, 'אסכולות שונות של תפיסת בניין היישוב היהודי', בתוך: נורית גרץ (עורכת) נקודות תצפית – תרבות וחברה בארץ-ישראל, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 37.
 9. אניטה שפירא, 'תנועת העבודה והאוניברסיטה העברית', בתוך: שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – שורשים ותחלות, ירושלים תשנ"ז (להלן: שפירא, תולדות האוניברסיטה), עמ' 675-689. ראובן כהנא, 'עמדות האידיאולוגיה הדומיננטית כלפי המדע, מדעים ופרופסיונלים בתקופת היישוב', בתוך: ש"נ איוונשטדט ואחרים, ריבוד בחברה הישראלית, ירושלים 1968, עמ' 181-234.
 10. משה ליסק ואורי כהן, 'האוניברסיטה העברית ביישוב כמרכז תרבותי אלטרנטיבי', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך ב, בדפוס.

במקצועות פרופסיונליים ובאקדמיה. היבט אישי למגמה זו ניתן בזיכרונותיו של דן הורוביץ: 'כמי שהיה סטודנט בירושלים במחצית הראשונה של שנות החמישים, אני זוכר היטב את נהירת הסטודנטים משוחררי צה"ל לאוניברסיטה העברית. בירושלים המחולקת, המסוגרת והקודרת הופיעו מאות רבות של פנים חדשות: בני השנתונים שהגיעו לגיל בגרות בשנים הסוערות של מלחמת העולם השנייה, "המאבק" ומלחמת תש"ח גדשו את האולמות, חדרי הלימוד והמעבדות – בטרה סנטה, ברטיסבון ובמבנים לא ייעודיים אחרים. ביניהם מי כמעט כל מי שהיו עתידים לאייש את עמדות העילית במרבית תחומי החיים בישראל'.¹¹

עם הקמת המדינה שינתה החברה הישראלית את מגמת פניה בצורה דרמטית ומהירה, ולטענתו של שמואל נח אייזנשטדט: 'לעומת העדיפות הכוללת שנודעה בתקופה הקודמת [תקופת היישוב] לאוריינטציות ולמערכות תפקידים תנועתיות, גברה עתה חשיבות האספקטים המקצועיים, האוריינטציות הכלכליות והתפקידים המקצועיים והניהוליים'.¹² תהליך זה הוביל להתמחות מקצועית ולנקודת זינוק למבנה תעסוקתי ממנו נגזר כי העמדה המקצועית של האדם הייתה נקודת המוקד המרכזית של הסטטוס החברתי במידה רבה יותר גדולה מאשר מקובל היה בתקופת היישוב ובאידאולוגיה החלוצית. האוניברסיטה העברית בעשור הראשון של מדינת ישראל הייתה לזירה מוסדית מרכזית, שמעורבותה הפעילה הייתה לתנאי הכרחי ומרכזי לדחיקתה החוצה של התפיסה החלוצית. כוננו גבולות חדשים להגדרת 'האחרים' ויחסי הקרבה או הריחוק לאחרים האלה, שבאה לביטוי בהמשגה הרווחת של 'ותיקים' מול 'חדשים'.

ראוי לציין כי הכוונה ב'אחרים' היא בעיקר לגלי ההגירה של יהודי תרבות האיסלאם בשנות החמישים שהובילו לשינויים דרמטיים בצביונה של החברה הישראלית. בעוד שבשנים 1919-1948 היו 89.6% מתוך 452,158 מהגרים יוצאי ארצות אירופה, ורק 10.4% מארצות ערב. הרי בין השנים 1948-1962 מנו יוצאי אירופה 45.4% מתוך 1,074,792 עולים, ויוצאי ארצות ערב – 54.6%. בהתאם לכך נשתנו השיעורים של יוצאי ארצות שונות באוכלוסיית ישראל. חלקם של יוצאי אירופה ירד מ 54.8% ב 1948 ל 31.9% ב 1964, ואילו חלקם של יוצאי ארצות ערב עלה מ 9.8% ב 1948 ל 28.7% ב 1964. אם נוסף לזה עוד את ילידי ישראל, שאבותיהם נולדו בארצות ערב ושהיו למעלה מ 17% מכלל האוכלוסייה (ב 31.12.1964), נקבל את התמונה הבאה: למעלה מ 45%

11. דן הורוביץ, תכלת ואבק, דור תש"ח – דיוקן עצמי, ירושלים 1993 (להלן: הורוביץ, תכלת ואבק), עמ' 111.

12. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית, ירושלים תשל"ג, עמ' 115.

מתושביה היהודיים של ישראל הם מארצות ערב, כ 6% הם בניס להורים שנולדו בישראל והיתר – 49% – הם מארצות מוצא אירופאיות.¹³

בתהליך דרמטי זה של שינויים פוליטיים ודמוגרפיים זה כוננו קווי המתאר של הישראלי המתורבת (civilized), הוגדרו מסלולי הסוציאליזציה והמוביליות המצופים, תוך קביעת מרכזיותה של האוניברסיטה בתהליך זה. נעשה שימוש בגיבוש, הפצה ומיסוד של דגם ביורוקרטי בו התעודות האקדמיות הפכו, בחברה בה חלקים נכבדים מהמשאבים נתונים בידי המדינה וסוכנויותיה, לקריטריון לוויסות ולחלוקת תגמולים מרכזי. הבנייתו של הישראלי המתורבת, שראוי לציין שזו לעולם אינה הומוגנית וחד-משמעית באופן אבסולוטי, עברה רובה ככולה במסלול ההכשרה באוניברסיטה מאז ראשית שנות החמישים.¹⁴

ולכן, כצעד ראשון להבנתו של תהליך זה נדרש מעקב אחר ויסות הכניסה של שחקנים שונים, יחידים וקבוצות, לשערי האוניברסיטה באמצעות מיסוד 'זכות' או זכאות לשירותיה. מכאן גם נגזרת חשיבותה של סוגיית מעמדן של תעודות הבגרות שהוענקו מיד עם הקמת מדינת ישראל על-ידי משרד החינוך והתרבות כתנאי מספיק לבוגרי בתי-הספר התיכוניים לצורך קבלתם לאוניברסיטה העברית. סוגיה זו היא משאלות המפתח הבוחנות את מעבר האוניברסיטה העברית ממוסד בעל אוריינטציה אליטיסטית מובהקת אל עבר אוניברסיטה המשתלבת באכיפתו של דגם חברתי דומיננטי – חברת ההסמכה.

בידי האוניברסיטה ככלל, ובמיוחד בידי האוניברסיטה העברית בשנותיה הראשונות של המדינה, היה נתון מונופול. מונופול לא רק במתן תארים אקדמיים וזכויות היתר המתלוות להשגת התואר, אלא גם בקביעה אילו הם התנאים לכניסה ואילו הן התעודות הנדרשות. כיצד אמורה להתקיים האבחנה בין האנשים שיזכו להיכנס לאוניברסיטה לבין אלו שיאלצו להישאר בחוץ? מונופול זה, בתוכו אצור כוח, כוח להשפיע על החברה, כוח להשפיע על חייהם של אנשים, ובמיוחד על הרכבן של האליטות בתחומים מרכזיים. למרות שאין יתרון מהותי בחוק לבוגר אוניברסיטה נוצר מצב בו הידע חדל להיות מטרה בפני עצמה, רכישת השכלה לשמה ובעלות על התואר או העדרו, הופכים להיות לחלק משמעותי מן הריבוד החברתי. מונופול זה להגדרת זכאות הכניסה לאוניברסיטה הוגבל במידה מסוימת על-ידי קיומו של עיקרון אחר המצמצם את השפעתו: העיקרון הקובע כי זכות הכניסה לאוניברסיטה צריכה להיות זכות

13. מחושב על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, כרך 16, חמ"ד 1965, עמ' 42.

14. אורי כהן, 'אוניברסיטה העברית בשנות החמישים והשתקפותה ב"מיכאל שלי" מאת עמוס עוז: מאליטה מהפכנית למעמד', בדפוס.

שווה. זכות שאינה מוגבלת עקב הבדלים של דת, גזע, מין וכו'. חוקת האוניברסיטה העברית הרחיבה, בזמנה, הצהרה זו וקבעה כי היא פותחת את שעריה בפני כל בני האדם ואינה מפלה ביניהם בשל השקפותיהם, כולל השקפותיהם הפוליטיות. מכל מקום, נותרת בעינה שאלת רמתו הראשונית של המועמד לקבלה לאוניברסיטה כשאלת מפתח המעצבת במידה ניכרת את דמותו של המוסד האקדמי. כך למשל, אם חלקים נרחבים מהתואר הראשון מוקדשים למתן הכשרה שאמורה הייתה להירכש עוד בטרם נכנס הסטודנט לאוניברסיטה הרי שבכך יוצא שנפגעת רמתה המחקרית של האוניברסיטה. מאידך גיסא, הורדת תנאי הקבלה לאוניברסיטה יכולה הייתה לאפשר כניסה לעולם האקדמי לקבוצות שבעבר חסומה הייתה בפניהם הדרך להתקבל למוסד ולרכוש תארים בכדי למסד יתרונות שלא התאפשרו קודם.

עם הקמת המדינה, כתוצאה מלחצים של משרד החינוך והתרבות ונציגי ראש הממשלה, התחולל באוניברסיטה גידול עצום במספר הסטודנטים והסגל האקדמי וזאת למרות התנאים הפיזיים הקשים ביותר. תהליך זה נוצר כתוצאה מהפחתה ניכרת של המגבלות לשמירת הרמה האקדמית הגבוהה שהושתו קודם לכן על-ידי האוניברסיטה. תהליך זה ציין שינוי משמעותי בדמותה של האוניברסיטה, ששירת בעיקר את מטרותיו של היישוב הוותיק, ואת המדינה שבמידה רבה שיקפה את היישוב הוותיק. כבר במחצית השניה של שנות החמישים ניתן היה להבחין ש'האוניברסיטה נעשית יותר ויותר רובה ככולה אוניברסיטה ישראלית לחניכי ישראל'.¹⁵

כניסה לאוניברסיטה בתקופת היישוב

אחת התביעות העקביות של היישוב היהודי ביחס לאוניברסיטה הייתה להקל בתנאי הקבלה למוסד האקדמי כחלק מהתאמתו לצרכיו של היישוב, תביעה זו שולבה בדרישה לזניחת המגמה המדגישה בעיקר את המחקר המדעי שסימל את התקווה להשתתפות העם היהודי, כלאום, במיטב יצירת התרבות האירופאית. נגיד (קנצלר) האוניברסיטה בעשור הראשון, ד"ר יהודה לייב מאגנס, נימק כך את נטייתה של האוניברסיטה למחקר: 'ההתחלה בתורה לשמה, במדע הטהור, שומרת עלינו לבל נהיה לבית-חרושת לדיפלומות... אין בדעתנו לעשות את האוניברסיטה של העם היהודי לאוניברסיטה בלקנית או אוניברסיטה

15. ח' מרחביה, מערכות החינוך בישראל – בחינה ממלכתית של בעיות החינוך, אירגונו ומעמדו, הישגיו וצרכיו, ירושלים 1957 (להלן: מרחביה, מערכות החינוך), עמ' 404.

קולוניאלית ... [לאוניברסיטה העברית שהיא] של העם ישראל, יש גם תכלית מעל ל"תכלית" – תורה לשמה.¹⁶

להצדקתה של מדיניות אליטיסטית זו הצטרפו בהתלהבות רבים ממייסדי האוניברסיטה, ונקשרו בה מספר רב של נימוקים לאומיים תרבותיים, אקדמיים ותועלתניים. ראשית, המחקר לשמו יהווה אמצעי לתיקון מצב הטפילות התרבותית והרוחנית ממנה סבלו היהודים בטרם הציונות, ובכך יורחב השחרור הלאומי העצמי אל תחום התרבות שבו היהודי יחזור ליצירה התרבותית העולמית כעצמאי וכבעל תרומה מקורית. שנית, האוניברסליות הגלומה במחקר לשמו תשמש כאמצעי חינוכי שיצמצם את הנטיות הגלומות בתנועה לאומית בשלביה הראשונים לכיוון של לאומנות אי-סובלנית ותוקפנית. שלישית, האוניברסליות במחקר תשמש כמכשיר פוליטי מאחר ותאפשר להציג את הציונות כמפעל שאינו מצמצם את ראייתו לנקודת מבט לאומית צרה אלא בעל אספקטים אוניברסליים. רביעית, המחקר המדעי הוא בעל היבטים תועלתניים מובהקים ויכול לשמש לסיוע בחקלאות, ברפואה וביצירת קשרים עם עמי המזרח התיכון; האוניברסיטה תהווה חלוץ שיסייע לקבלת ההגירה היהודית כעניין מבורך שיביא תועלת לכל המעורבים.¹⁷

במקום זאת נתבעה האוניברסיטה על-ידי היישוב להדגיש את ההוראה ותחומי עיסוק שיחזקו את הקשר של עם הקושר מחדש את גורלו עם מולדתו ותרבותו החדשה; דהיינו, להקים קתדרה ללימוד הציונות, פקולטות למשפטים, לחקלאות לרפואה ולמדעי החברה, גם אם הדבר יהיה כרוך בהורדה משמעותית ברמת הלימודים; כך יתאפשר למספר גדול יותר של בני היישוב; לזכות במסלול הכשרה אקדמית, בעיקר לקראת השתלבותם בכיורוקרטיה, בחקלאות ובמסחר. ז'בוטינסקי תקף בחריפות את סרבנותה של האוניברסיטה לאמץ תביעה זו, ובמהלך 1939, כשנקרתה בדרכו חוברת שסיכמה את פעילות האוניברסיטה העברית מאז הקמתה, אמר בלגלוג:

'שכחתי לגמרי, שקיים דבר כזה, או, נכון יותר, דבר הנושא עליו שם פנטאסטי כל-כך. אוניברסיטה עברית? היכן? מאימתי? כיצד אפשרי הדבר שאי-שם בעולם קיים בית-ספר גבוה בשביל יהודים וצעירינו לא ידעו אפילו על כך? ... אין אוניברסיטה עברית בירושלים. אני מפקפק אפילו, אם קיימת התחלה

16. יהודה לייב מאגנס, נאומי הקנצלר של האוניברסיטה העברית, ירושלים תרצ"ו. נאומו של מאגנס לפתיחת שנת הלימודים תרפ"ז, עמ' 17.

17. להרחבה בנושא זה ניתן לעיין בתת-הפרק 'הצדקותיו של המחקר לשמו באוניברסיטה העברית', בתוך מאמרו של שאול כ"ץ, "מדע טהור" באוניברסיטה לאומית: מכון איינשטיין למתמטיקה ומכונים אחרים באוניברסיטה העברית בתקופת התהוותה', בתוך: ש' כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 425-427.

של מוסד כזה. לכל היותר נוצר תא של מוסד כזה; וזה לאחר 14 שנים מה"פתיחה הצעקנית"¹⁸.

ברל כצנלסון, ממנהיגיה האידאולוגיים המרכזיים של תנועת העבודה, השקיע מאמצים ניכרים שהאוניברסיטה תכיר בשליחותה החלוצית ותפסיק את רדיפתה חסרת התועלת אחר מדענים יהודים מצטיינים; עדיף שימשיכו את דרכם למקומות אחרים. לדעתו, אין סיכוי שיפנימו את ערך החלוציות ויתאימו את מחקריהם אלי, ולכן אין טעם שיגיעו לארץ-ישראל מלכתחילה. לדעתו, החמיצה האוניברסיטה את ייעודה האמיתי, בכך שאינה משרתת את היישוב היהודי ושמה במקום כך את יעדיה לעבר מטרות אוניברסליות. לדעתו, על האקדמיה לעמוד בראש ובראשונה לשירות העם והמדינה:

'לא אקבל על עצמי להתווכח עם האנשים הרואים את המדע כדבר בפני עצמו. זוהי זכותו של איש המדע לחשוב שכל העולם לא נוצר בעצם אלא בשביל המדע. אבל, אזרחים יהודים פשוטים בימינו, כשמדברים ביניהם, רשאים הם לומר, שאם יש לנו ענין במדע, אם יש לאומה ענין לבנות את המדע, הרי המדע נוצר בשביל האומה.'¹⁹

שורש הרע בעיניו של כצנלסון התחיל בתשתית הכלכלית של האוניברסיטה, המבוססת על התורמים ואגודות הידידים מחו"ל – 'חסדי נדיבים'. ברור לו כי בלעדיהם האוניברסיטה לא היתה נבנית כלל, אך ריחוקם הגדול מארץ-ישראל ומצרכיה מטביעים את חותמם באוניברסיטה ופוגעים קשה בשילובה במפעל הלאומי החלוצי. כצנלסון לא הסתפק בביקורת והיו לו המלצות אופטיביות בכדי שהאוניברסיטה תהפוך לאוניברסיטה ארץ-ישראלית, במקום – 'אוניברסיטה סתם', שמבחינתו הינה העתק בינוני או גרוע של אוניברסיטאות אירופאיות, ולצורך זה תבע להשתחרר מהזיקה לגורמי חוץ על-ידי יצירת מקורות מימון חלופיים מתוך היישוב, בעיקר באמצעות גיוס ההסתדרות למשימה זו:

'ההסתדרות אינה צריכה לוותר על הדבר הזה [האוניברסיטה] ... זהו אחד המקומות היחידים בעולם, שתנועת העבודה אין לה השפעה על הסטודנטים, כפי שרצוי שתהיה ... לדעתי, כניסת ההסתדרות על מוסדותיה ומשקיה לתוך פעולת האוניברסיטה פירושה: עזרה ישירה לאוניברסיטה, לבצר אותה וגם לשחררה מתלות מופרזת, וגם לקבוע ולומר מהו הדבר החיוני, שגורלנו הלאומי

18. זאב ז'בוטינסקי, המשקיף, 7.4.1939.

19. ברל כצנלסון, 'עובדי-המדע לשירות-העם', אברהם לוינסון (עורך), דברי ברל כצנלסון על האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ה, עמ' 41. המאמר במקורו התפרסם לאחר מותו בשורות – ירחון הועד המרכזי להסתדרות הפקידים, חוב' 42 (אלול תש"ד, ספטמבר 1944).

זקוק לו בשעה זו, ומהו הדבר השני בתור. אם ההסתדרות תרצה לעשות ותכניס את רוחה ותחשוב בדבר – תוכל לבוא ולומר: זה וזה דרוש לנו. אני גם מעז לחשוב שאותם הסכומים שההסתדרות יכולה לתת לאוניברסיטה יכולים לכוון את מהלך העניינים בה'.²⁰

בדומה לגישתו של כצנלסון גם דוד בן-גוריון קרא לגיוס המדע לצורכי המדינה שבדרך, גיוס זה היה לעניין מרכזי הקשור לעצם קיומה של הציונות בארץ-ישראל. בנאום בוועידת הסטודנטים השלישית בתל-אביב, בינואר 1944, פנה בן-גוריון אל הסטודנטים ואמר: 'אני רואה את תפקידו של ציבור זה בגיוס המדע היהודי להקמת המדינה היהודית ולבנייה... למדינה נחוצה חקלאות, חרושת, ים, צבא, אבל בלי מדע אי אפשר לעשות את כל הדברים האלה, ולכל אחד מהם נחוץ המדע... יש דבר מה משותף בין הציונות ובין המדע – כלומר, חופש האמת וגילוייה – שניהם יש להם שורש משותף ... המדע הוא חד מכלי הנשק הכבירים ביותר של הגשמת הציונות'.²¹

בוועידה השישית של מפא"י בספטמבר 1946 הדגיש בן-גוריון את הצורך הדחוף בהגדלת יכולתו המדעית של היישוב; לשם כך קרא להקדיש משאבים חומריים ניכרים ואף את מיטב הכשרונות. המדען והאוניברסיטה, שהיו עד לאותה שעה מטרה לביקורת; הוצב סימן שאלה ביחס לצורך בהם בתנועה המקדשת את אידאל החלוץ העוסק בעבודה גופנית בחקלאות; הדימוי הרווח שהאוניברסיטה היא סוס שניתן במתנה ולכן אין צורך לבדוק את שינוי, התהפכה לחלוטין, ועל-פי התפיסה החדשה איש המדע והאוניברסיטה היו לבסיס קיומו של החלוץ: 'ביכולתנו המדעית ובשכלולנו הטכני, יהיה תלוי אולי עתידנו יותר מאשר בכל דבר אחר'.²²

תפיסה זו של בן-גוריון בדבר החשיבות העצומה של המדע, ומכאן של האוניברסיטה, כבר באמצע שנות הארבעים סותרת את טענתה של אניטה שפירא כי רק מלחמת העצמאות לימדה את בן-גוריון להכיר בחשיבות הגדולה שיש למדע בפיתוח אמצעי לחימה. לדעתה, רק במלחמה זו בן-גוריון הפנים את ההכרה כי המדע הוא: 'האמצעי שיבטיח, לטווח ארוך, את היתרון האיכותי של מדינת ישראל הקטנה על שכנותיה מרובות האוכלוסין. ההשכלה חדלה להיות בעיניו מעין מותרות, היפים לנפשו של האדם, והייתה לאחד הכלים החשובים במאבק להבטחת קיומה של מדינת ישראל'.²³ ניתן להניח שמאז הסתיימה

20. ברל כצנלסון, 'האוניברסיטה והיישוב בא"י', שם, עמ' 18, 19; המאמר במקורו היה נאומו של כצנלסון במסיבה עם נציגי מוסדות ההסתדרות ומשקה שנתקיימה ב 10 במאי 1943.

21. דוד בן-גוריון, נאום ועידת הסטודנטים השלישית בתל-אביב, ינואר 1944. נוסח הנאום במדרשת בן-גוריון, שדה-בוקר.

22. דוד בן-גוריון, אגרת לוועידת מפא"י השישית, דבר, ה 8 בספטמבר 1946.

23. שפירא, תולדות האוניברסיטה, עמ' 679.

מלחמת העולם השנייה ב 1945, במיוחד עם הטלת פצצות אטום, השתרשה ההנחה כי ההשכלה והמדע הם אמצעי בסיסי ומרכזי לשימור מעמדה ואף קיומה של אומה. זאת ועוד, היכולת לגייס את היתרונות המדעיים והטכנולוגיים של היישוב היהודי אל מול היישוב הערבי ומדינות ערב על מספריהם העדיפים אינם פועל יוצא של מלחמת העצמאות; ידועים היו לבן-גוריון שנים רבות לפני כן. ניתן לטעון כי היכולת המדעית והטכנולוגית ממלאת תפקיד משמעותי במישור הלאומי זמן רב לפני הקמת המדינה.

למרות ביקורתם הנחרצת של מנהיגי הפוליטיים של היישוב היהודי שהובעה מספר רב של פעמים בפומבי, ולמרות מערכת לחצים שכללה איומים ברורים על עצמאותה, נותרה האוניברסיטה העברית נאמנה לעמדתה העקרונית. פעמים רבות הצהירה במסמכיה הרשמיים שהיא רואה את עצמה כאוניברסיטה היחידה של העם היהודי. ראשי המוסד ראו לציין בגאוה ב 1939 ש'האוניברסיטה התפתחה הלוך והתפתח לבית ספר גבוה של כל עם ישראל'.²⁴ ד"ר נתן רוטנשטרייך, השייך לדור השני באוניברסיטה, הציג ביוני 1946 עמדה נחרצת נגד מגמה שתעודד זיהוי גמור בין האוניברסיטה לצורכי היישוב. לטענתו, רעיון האוניברסיטה העברית נולד בתוך התנועה הציונית העולמית וטופח על ידה, ומכאן שהאוניברסיטה כלל לא קמה כתולדה מצרכיו של היישוב בארץ-ישראל אלא כתוצאה מכך שהתנועה הציונית ביקשה לקדם רעיון עבור 'כלל ישראל'. מסקנתו הייתה כי מוסדות היישוב מבטאים צרכים סטאטיים – כאלה העונים על צרכים עכשוויים ומידיים, בעוד שהתנועה הציונית מקדמת צרכים דינמיים – כאלה המופנים לעבר התפתחויות עתידיות של התחיה הלאומית. למרות שתנאים רבים השתנו במהלך השנים מאז היווסדה של האוניברסיטה ועד לאמצע שנות הארבעים, במיוחד בהרכב אוכלוסיית הסטודנטים; רוב תלמידי האוניברסיטה הם מבני היישוב, והתקיים היסט מן המגמה המקורית של סיפוק הצרכים הדינמיים אל עבר הצרכים הסטאטיים, ואולם לדעת רוטנשטרייך על היישוב לשאול עצמו: האם הוא מבקש להתמקד באוניברסיטה שתהווה מוסד להכשרת מקצועות בלבד, האם האוניברסיטה העברית אמורה להפוך לבית ספר טכני:

מי שלבו לטיפוח קנינים רוחניים ולהעלאתם חייב לשאול את עצמו: היכן הם הכוחות המזינים של התחיה של העם, האם הם בתוך כלל ישראל ההיסטורי ובתוך כלל ישראל בהווה, או האם הם בתוך היישוב היהודי בארץ-ישראל, כאן אין לראות עוד את התלות בין

24. ח' תורן, (עורך), האוניברסיטה עברית, תרפ"ה-תש"י, ירושלים תש"י, עמ' 85.

האוניברסיטה העברית לבין כלל ישראל ותנועתו הלאומית כשאלה היסטורית גרידא, כאן נעשית השאלה לשאלה מהותית והווה, באשר בפתרונה תלוי עיצוב פני חיינו הרוחניים ועיצוב פני המוסד שיעודו הוא בתחום החיים הרוחניים האלה. ויאמר: הסובסטנציה הנפשית והרוחנית שבה נעוצים מקורות היניקה של התחייה היא בתוך כלל ישראל ולא בתוך הישוב ... האוניברסיטה של התחייה העברית היא אוניברסיטה של עם הרוצה בתחיה ואינה אוניברסיטה של ישוב שהוא חלוץ התחייה. השאלות הכרוכות בארגונה של האוניברסיטה העברית ובבעלות עליה מרובות הן, אולם בכל דיון בשאלות אלה ובכל רצון לפתור אותן נדע שעלינו ללכת לקראת אימוץ הזיקה עם העם היהודי והתנועה הציונית ולא לקראת צמצום דמותה על-ידי צמצום הרקע שעליו היא נטויה.²⁵

מגמה זו באה לביטוי במדיניות סלקציה קפדנית לאוניברסיטה שקבעה מהלך לימודים לחמש שנים לתואר מסטר כתעודת ההסמכה הראשונה באוניברסיטה. עד לשלהי שנות השלושים נמצא כי באוניברסיטה רק כ 20% מהסטודנטים סיימו את לימודיהם התיכוניים בארץ-ישראל, השאר הגיעו מאירופה, בעיקר מפולין וגרמניה. בנוסף, מספרם של הסטודנטים היה מצומצם ביותר בעשור הראשון של פעילותה של האוניברסיטה, מדובר בין 120 לכ 284. קריאתם של זאב ז'בוטינסקי וברל כצנלסון לא נענתה על-ידי הנהגת האוניברסיטה.

מלחמת העולם השנייה חסמה כמעט לחלוטין את הגעתם של סטודנטים יהודים שהתחנכו במזרח-אירופה ובמרכזה ללימודים באוניברסיטה העברית. יתר על כן, ניתן לשער כי לפחות חלק מאלה שהגיעו עם סרטיפיקטים ללימודים באוניברסיטה ניצלו אותם בכדי להציל עצמם מהאנטישמיות המתגברת באזורים אלה, ולא המשיכו את לימודיהם באוניברסיטה. מכאן, שסביר להניח שמספר הסטודנטים בפועל באוניברסיטה היה קטן מהרישומים הפורמליים, וכי היחס של מספר בני היישוב הלומדים באוניברסיטה היה אף גדול יותר. נמצא כי בשנת הלימודים 1943/44 התחלפו היוצרות, וכ 80% מכלל הסטודנטים באוניברסיטה היו בוגרי בתי-ספר תיכוניים בארץ-ישראל.

בעשור שקדם להקמת המדינה נע מספר הסטודנטים בתוכניות המוסמך בין 1000-500.²⁶ בשנת הלימודים 1939/40 מספר הסטודנטים היה 1,041; ובשנת

25. נתן רוטנשטרייך, 'הבעלות על האוניברסיטה', הארץ, 28.6.1946.
26. מספר הסטודנטים בתוכניות מוסמך בשנים 1937/38 ועד 1948/49:

הלימודים 1946/47 מספר הסטודנטים היה 1,027.²⁷ לעומת זאת, היישוב היהודי גדל בעקביות בצורה מרשימה – קרוב ל 60% – בין סוף שנות השלושים לקום המדינה: 1938 – 411,222; 1945 – 554,329;²⁸ 1948 – 650,000. מסתבר כי האוניברסיטה לא נענתה לצורכי הגידול של היישוב בעשור הקודם להקמת המדינה. מגמות שביקשו לעודד גידול במספר הסטודנטים באוניברסיטה העברית זכו לביקורת נוקבת מצד מייסדי האוניברסיטה; כך למשל טען ד"ר חיים וייצמן, יושב ראש ועד הנאמנים של האוניברסיטה בשנת 1933:

מיום היוסדה של האוניברסיטה היה לי הכבוד לראות התפתחותה על כל צעד. למרות התלונות מצד חוגים שונים שהאוניברסיטה לא התפתחה במהירות מספיקה, סבור אני שאם יש מקום לביקורת, הרי זה נגד ההתפתחות המהירה יותר מכפי שראוי לאוניברסיטה נורמלית, וכשאני מדבר על אוניברסיטה נורמלית, אני מתכוון לא לזו של [אוניברסיטת] קובנה שמביאים אותה לפעמים לדוגמא, אלא לאוניברסיטאות של אוכספורד, קמברידג', סורבונה ועוד ... אם התפתחות האוניברסיטה תהא מהירה ביותר, תהיה מוסד מלאכותי... קובלים על האוניברסיטה שעסקה יותר מדי בחקירות ופחות מדי בהוראה. ברם החקירה היא מכשיר חשוב ביותר לצרכינו. החקירה היא היסוד להוראה. השם הטוב שהאוניברסיטה שלנו זכתה לו, לא בא לה ממספר התלמידים והדיפלומות: בתעשיה האקדמית שבעולם מוצאים דיפלומות למאות ולא לפים. השם הטוב של האוניברסיטה בא מהעבודות שנעשות במעבדה ובספריה.²⁹

האוניברסיטה והפיקוח על בתי הספר ביישוב

מאז 1934 ועד להקמת המדינה פיקחה האוניברסיטה באופן צמוד ביותר על רמתם של בתי הספר התיכוניים והכתיבה את תנאי הזכאות של בני היישוב לקבלה לאוניברסיטה העברית או לאוניברסיטאות בחו"ל. בכך התאפשר לאוניברסיטה לווסת ולשלוט על מקורות גיוס כוח האדם למוסד האקדמי,

;621 - 1941/42; 1053 - 1940/41; 1041 - 1939/40; 820 - 1938/39; 685 - 1937/38
;1027 - 1946/47; 784 - 1945/46; 610 - 1944/45; 560 - 1943/44; 479 - 1942/43
1947/48 - לא התקיימו לימודים; 871 - 1948/49. הירידה במספר הסטודנטים במחצית הראשונה של שנות הארבעים היא תוצאה של התגייסות רבים למאמץ המלחמתי כנגד הנאצים.

The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1960, pp. 212-213 .27

A. Gertz (ed.), *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, Jerusalem 1947, pp. 46-47 .28

.29 וייצמן חיים, חיים וייצמן על האוניברסיטה העברית, ירושלים 1945, עמ' 33.

במיוחד בשעה שהיישוב היהודי הפך למקור הבלעדי כמעט לאוכלוסיית הסטודנטים מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה ב 1939.

מאז היווסדם, עוד בתקופה העותומנית, העניקו בתי הספר התיכוניים תעודת גמר לבוגריהם על יסוד בחינות וציונים פנימיים, ולאחר השתלטות הבריטים על ארץ-ישראל ביקשו בתי הספר כי ממשלת המנדט תכיר בתעודותיהם. לאחר ביקורת שערכו נציגי החינוך של הממשלה ב 1926 נקבע בדו"ח רשמי כי רמת בתי הספר היהודיים גבוהה יותר מזו הנדרשת ל-matriculation (=בחינות הבגרות האנגליות) בבתי הספר הממשלתיים. לאור זאת, הותר לבתי הספר התיכוניים היהודיים לצטט מסקנה זו מן הדו"ח הממשלתי בתעודות הגמר לבוגריהם. באמצעות הכרה זו יכולים היו בוגרי בתי הספר להתקבל לאוניברסיטאות בחו"ל. אולם, שלוש שנים לאחר מכן, ב 1929, בוטל היתר זה על-ידי הממשלה שטענה כי התקבלו תלונות מאוניברסיטאות בחו"ל על רמת השכלתם הנמוכה יתר על המידה של בוגרי הגימנסיות בארץ-ישראל. לכן בוטלה ההכרה על-סמך הבחינות הפנימיות של בית הספר התיכון, והממשלה הבריטית הציעה שבתי הספר יעמידו את תלמידיהם לבחינות ה-matriculation הארץ-ישראליות: 'מחלקת החינוך של הסוכנות היהודית לא התנגדה להצעה זו; גם האוניברסיטה העברית תמכה בה. שתיהן ראו בה אמצעי לייעול החינוך התיכון, ולא חששו מפני שיתוף עם האנגלים ועם הערבים בשטח התרבותי'.³⁰ ההתנגדות לצעד זה הייתה מקרב המנהלים והמורים בבתי הספר התיכוניים שטענו כי לחינוך העברי מטרת חינוכיות ייחודיות הסותרות את שליחת התלמידים היהודים להיבחן ביחד עם תלמידים ערבים ונוצרים, במיוחד לאחר מאורעות תרפ"ט שלאחריהם הם גרסו כי הממשלה הבריטית נקטה עמדה אנטי-יהודית מובהקת. התקבלה החלטה על-ידי מחלקת החינוך של הסוכנות לאסור שליחת תלמידים לבחינות ה-matriculation הארץ-ישראליות. היה ניסיון לארגן ועד מיוחד לבחינות הבגרות של בתי הספר התיכוניים שישתתפו בו נציגי האוניברסיטה העברית, הסוכנות היהודית והממשלה שהתקבל בשנת 1930 רק לאחר דיונים סוערים, אולם הממשלה הבריטית שחשה בהתנגדות פרשה מהסכמתה להשתתפות בוועד זה.

בראשית תרצ"ד (1934) הוקמה על-ידי סנט האוניברסיטה העברית ועדה לפיקוח על בתי הספר התיכוניים העיוניים ביישוב, ועדה שהייתה מתייעצת עם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי שהוקמה בשנת תרצ"ג (1933). עיכוב בהקמת הוועדה נוצר בגלל התלבטות קשה של האוניברסיטה – 'התקיימו דיונים ממושכים במועצת האוניברסיטה (הסנט) ואח"כ בחבר-הנאמנים של

30. יוסף בנטואין, החינוך בארץ ישראל, תל-אביב 1960, עמ' 47.

האוניברסיטה על השאלה העקרונית אם תצטרך ותוכל האוניברסיטה לקיים פיקוח בצורה איזו-שהיא על בתי-הספר התיכוניים, ורק בקיץ תרצ"ג הוכרעה השאלה בחיוב.³¹ ועדה זו נוסדה בתמיכת מנהלי בתי הספר שהיו מועטים בראשית שנות השלושים, 4-5 בתי ספר תיכוניים בלבד: 2-3 בת"א, אחד בירושלים ואחד בחיפה, ונוסף עליהם – 4 בתי מדרש למורים ולמורות. המנהלים ביקשו לשמור על רמת תלמידי התיכון האמורים להגיע לאוניברסיטה העברית או ללימודים בחו"ל, והוקם מנגנון מטעם האוניברסיטה שפיקח באורח עצמאי על רמתם של בתי הספר התיכוניים ועל בחינות הבגרות המתנהלות בהם, ורק אותן ראתה האוניברסיטה כתנאי לכניסה ללימודים האקדמיים. כיושב ראש הוועדה מונה נציג האוניברסיטה, פרופ' אברהם הלוי פרנקל, ששימש בתפקיד זה מיום היווסדה ועד לראשית שנות החמישים. פונקציה זו של פיקוח על הכניסה להשכלה הגבוהה קנתה לה חשיבות רבה עם צמיחתו של הדור השני ביישוב היהודי.

בתש"א (1941) שונתה ועדה זו לוועדה משותפת לעניני בתי הספר התיכוניים בהשתתפות נציגי מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ונציגי האוניברסיטה. על יסוד חוות הדעת של מפקחי מחלקת החינוך והדרו"חות של מורי האוניברסיטה על ביקוריהם, וכן לאור התוצאות של בחינות הבגרות, הייתה הוועדה מחליטה, מידי שנה בשנה, לאלה מבתי הספר התיכוניים תהיה הזכות שבוגריהם יתקבלו לאוניברסיטה העברית בלי בחינות כניסה כלל, או שתינתנה להם הקלות מסוימות בבחינות הכניסה לאוניברסיטה. בוועדה משותפת זו לוועד הלאומי ולאוניברסיטה נקבעה גם הנהגתם והפיקוח על מקצועות לימודים חדשים בבתי הספר התיכוניים שאושרו, וזאת רק לאחר שהוועדה העירה את הערותיה ודרישותיה נתמלאו – אושרו המקצועות החדשים. ממשלת המנדט הבריטי התמידה בסירובה לראות בתעודות הבגרות כראויות לאישור – תעודות הבגרות קיבלו את אישורו של "מנהל מחלקת החינוך" בלבד, ואילו ממשלת המנדט ראתה בהמשך השנים להעיר בדו"חותיה, שאין בחינות אלו נערכות לפי מיטב התקינות והיעילות, ושמרובה בהן מדי הצלחתם של הנבחנים.³²

בפועל, פיקוחה של הוועדה האוניברסיטאית הצליח להכניס שורה של תיקונים בתוכניות הלימודים, בתנאים למינוי מורים ובארגון בחינות הבגרות שחזקו במידה רבה את רמת הלימודים בבתי הספר התיכוניים, כפי שטען פרופ'

31. אברהם הלוי פרנקל, 'הוועדה לבתי-ספר תיכוניים' בתוך: חיים תורן (עורך), האוניברסיטה העברית בירושלים – כ"ה שנה תרפ"ה-תש"י, ירושלים תש"י (להלן: פרנקל, האוניברסיטה), עמ' 83.

32. מרחביה, מערכות החינוך, עמ' 287.

אברהם הלוי פרנקל, יושב ראש הוועדה: 'מן המורים בארבע הכיתות הגבוהות נדרשה השכלה אקדמית מושלמת; כמעט בכל המקצועות שבהם היתה נהוגה בחינת-גמר בעל-פה, ובתוכם בתנ"ך, הפכה הבחינה לבחינה בכתב; בוטלה הוראה בתנ"ך על-פי קיצורים ועיבודים של ספרי התנ"ך; הוכנסה הוראה בגמרא בשביל תלמידי המגמות הספרותיות; הורחבה תכנית הלימודים במדעי-הטבע מתוך הדגשה מיוחדת של העבודה במעבדות; הובלט הצורך בספריות, הן למורים והן לתלמידים, בתוך בתי-הספר וכו'.'³³

אמצעי הפיקוח היחיד להכנסת התיקונים לבתי הספר, שבחלקם התנגדו לדרישות המפקחים מטעם האוניברסיטה, היה באיום של שלילת האפשרות להטביע בתעודת הבגרות את המשפט המתיר לתלמידים להתקבל לאוניברסיטה ללא כל בחינות כניסה: 'על סמך כל אלה ניתנת למר _____ תעודת בגרות זו המזכה את בעליה להתקבל בלי בחינות כניסה לאוניברסיטה העברית בירושלים'. רק משנת 1949 כללה הפסקה גם את הטכניון בחיפה. מנהלים שהתנגדו לביקורי 'הבודקים', שלקראת סוף תקופת היישוב מספרם עמד על כ 24 מורים מהאוניברסיטה, עמדו מול לחצם של הורי התלמידים שדרשו שבתו הספר יקבלו אישור זה.

מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ערכה את בחינות הבגרות למסיימי 12 שנות לימוד רק בדרגה י"ב, בעיקר בכת-ספר תיכוניים עירוניים, מאחר וברבים מבתי הספר לא הייתה מצויה דרגה י"ב. בשלב הראשון היו ניגשים תלמידי הדרגה הי"ב כתלמידים של מוסדות בתקופת ניסיון, ורק לאחר שהצליחו להשיג הישגים התואמים את רמת דרישותיה של ועדת האוניברסיטה זוכים היו למעמד של בית ספר מוכר.

הכניסה לאוניברסיטה עם הקמת המדינה

עם הקמת המדינה השתנו כללי המשחק ביחס ליכולתה של האוניברסיטה להמשיך ולווסת את קבלת הסטודנטים. תהליך זה הוביל לגידול עצום במספר הסטודנטים, שכזכור בשבע השנים שלפני הקמת המדינה נע בשיאו סביב 1000 סטודנטים: 'ב 22 באפריל 1949 חודשו הלימודים באוניברסיטה בבניינים זמניים בעיר. מספר התלמידים שהיה בתחילה 500, רובם ככולם סטודנטים ששחררו מהצבא, הגיע בסופה של שנת הלימודים ל 871 ... מספר תלמידי האוניברסיטה בשנת תשי"א הגיע ל 1990 ... אלמלא ההגבלה בכוח הקליטה של

33. פרנקל, האוניברסיטה, עמ' 84.

האוניברסיטה מפאת חוסר מקום במעבדות ובספריות היה מספר התלמידים בשנה זו רב עוד יותר.³⁴

ב 1948, על-פי נתוני משרד החינוך והתרבות, היו בין כל בתי הספר התיכוניים שתלמידיהם ניגשו לבחינת בגרות, 23 מוסדות, שבוגריהם היו זכאים להתקבל לאוניברסיטה ללא כל בחינות, עשרה מוסדות נוספים היו בתהליכי אישור. התמונה השתנתה בצורה דרמטית שנה אחת לאחר מכן כתוצאה מהתערבותו של משרד החינוך והתרבות: 'בשנת תש"ט הוגדרו על-ידי אגף החינוך 39 בתי ספר כמוסדות תיכוניים המכשירים את תלמידיהם בין השאר גם להמשכת הלימודים בבי"ס גבוה'.³⁵

ח' מרחביה, שבדק את מספר המוסדות ששלחו את תלמידיהם לבחינות הבגרות, העלה כי עם סוף תקופת המנדט היו 31 בתי-ספר תיכוניים ששלחו את תלמידיהם לבחינות הבגרות; מתוכם 16 בתי ספר שהיו מוכרים ללימודים באוניברסיטה ובטכניון, ו 15 מהם היו בתקופת ניסיון.³⁶ מכאן יוצא כי בוטלה תקופת הניסיון ל 15 בתי-ספר תיכוניים באופן מיידי עם הקמת משרד החינוך, וכמו כן, אישר משרד החינוך ל 8 בתי-ספר 'דילוג' מעל משוכת תקופת הניסיון. מאחר וסך בתי הספר התיכוניים העיוניים במהלך שנת תש"ט היה 39,³⁷ יצא שעל-פי החלטת משרד החינוך היה אישור לכל בתי הספר התיכון של היישוב הוותיק להטביע את הפסקה החשובה המקנה לבוגריהם אישור קבלה באוניברסיטה ללא בחינות כניסה.

השנים הראשונות למדינת ישראל היו דרמטיות ביותר במערכת החינוך, באותה התקופה עלו למדינה החדשה כמיליון איש, ורבים מהם היו בגילאי חינוך-חובה. אוכלוסיית גני הילדים ובתי הספר העבריים גדלה פי חמישה: מכמאה אלף תלמידים יהודים לכחצי מיליון. ליישוב הוותיק, שמנה ב 1948 כ 650,000 איש, רובם ילידי מזרח-אירופה, הובאו בתוך שלוש וחצי השנים כשבע מאות אלף יהודים, כמחציתם ילידי אירופה, שארית הפליטה משואת היהודים, ומחציתם יהודים מארצות-ערב. כבר בראשית שנות החמישים עולה תמונה כי 'הותיקים' הפכו לקבוצת מיעוט בקרב 'העולים החדשים' שזה מקרוב הגיעה.

34. ספר החינוך והתרבות, כרך א, ירושלים תשי"א (להלן: ספר החינוך), עמ' 199-200.

35. שם, עמ' 70-73. הציטוט מעמ' 73.

36. מרחביה, מערכות החינוך, עמ' 265. טבלה 189: מספרי המוסדות ששלחו תלמידיהם לבחינות הבגרות.

37. שם, טבלה 1: החינוך בארץ (מספרים כוללים). עמ' 11-12.

התפתחות בתי הספר התיכונים לעומת גידול האוכלוסיה
בשנים תש"ח-תשי"ב-תשי"ז³⁸

השנה	מס' תלמידים בי"ס תיכונים	מדד הגידול	אוכלוסייה יהודית ממוצעת	מדד הגידול
תש"ח	6,442	100	671,871	100
תשי"ב	12,936	200	1,429,772	212
תשי"ז	15,045	233	1,690,078	251

מטבלה זו עולה כי מספר תלמידי בית הספר התיכון גדל באופן יחסי כמעט בהיקף שווה לגידול באוכלוסייה, אולם משה סמילנסקי מציין כי: 'אם נזכור את העובדה שמחצית האוכלוסיה – יוצאי אסיה ואפריקה – מעמדה בביה"ס התיכון נמוך יותר, נראה שהאוכלוסיה הותיקה והעולים מאירופה לא רק שהתמידו במשלוח ילדיהם לחינוך התיכון אלא אף הגבירו תהליך זה'.³⁹ לחיזוק אבחנה זו ניתן להתבונן בטבלה זו:

מדד ההתפתחות של בית הספר התיכון לעומת התפתחות המסגרות העל-
יסודיות האחרות בשנים תשי"ב-תשי"ז⁴⁰

השנה	ביה"ס התיכון	כיתות המשך	ביה"ס המקצועי	ביה"ס החקלאי	מכינות בית המדרש
תשי"ב	100	100	100	100	100
תשי"ז	116	240	139	316	95

מטבלה זו עולה כי מ 1952 ועד 1957 מדד בתי הספר התיכונים עלה רק ב 16% בלבד. וניתן לשער, בעקבות סמילנסקי, כי חלק ניכר מהגידול מקורו במסגרת הגידול הטבעי של היישוב והוותיק וההשפעה של הגירתם של מליון איש בקירוב לא גררה השפעה כלשהי על משתנה זה. לעומת זאת, ההשפעה הדרמטית על מערך החינוך העל-יסודי הייתה במסלולי לימוד שאינם מאפשרים לימודים גבוהים: (א) כיתות המשך – מסגרת המשך לאותם בני נוער שאינם

38. משה סמילנסקי, 'הבחינה החברתית של מבנה החינוך בישראל', מגמות, כרך ח, חוב' 3 (יולי 1957), עמ' 295.

39. שם, שם.

40. שם, עמ' 296.

מעונינים ביציאה מידית לשוק העבודה לאחר גמר ביה"ס היסודי, אולם גם אינם מוכנים או אינם מתאימים, בעיקר מפאת העדר כושר לימודי או בגלל מצב סוציאלי ירוד לכוון עצמם לעבר בתי ספר תיכוניים המשמשים עתודה לחינוך גבוה או בתי ספר של החינוך המקצועי. במסגרת זו הגידול היה פי 2.4. (ב) גידול עצום בבתי הספר חקלאיים, גידול של פי 3.6, שגם בהם האוריינטציה של בית הספר להוות עתודה לחינוך הגבוה הייתה קטנה.

אישוש לנהירת תלמידי בתי הספר התיכוניים של היישוב הוותיק לחינוך הגבוה בא לביטוי גם כשנערך מעקב פרטני אחר בוגרי מחזור בתי הספר העיוניים שסיים את לימודיו ב-1949/50. במעקב זה, נערכה השוואה של רשימות בוגרי בתי ספר תיכוניים עם רשימות הנרשמים חדשים במוסדות לחינוך גבוה, האוניברסיטה העברית והטכניון. התוצאות הראו כי מתוך 865 בוגרים נרשמו 559 במוסדות להשכלה גבוהה מלאה בארץ, כלומר, 65%. רבים מאלה שנותרו, 244 (28%), נמצאו לומדים בבית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, בבתי המדרש למורים ולגננות ובמוסדות השכלה אחרים, קרי, במוסדות השכלה גבוהה שאינם מוכרים. עוד 62 תלמידים, שהם 7%, המשיכו את לימודיהם בחו"ל. גם מתוך 186 המועמדים שנכשלו בבחינות הבגרות ואשר לא עמדו בזמן המעקב בבחינות השלמה נמצאו 62 שהתחילו ללמוד במוסדות לחינוך גבוה. מחקר זה הצביע על כך כי ההשכלה הגבוהה הייתה למסלול הדומיננטי לבני היישוב הוותיק שסיימו את לימודיהם התיכוניים. ד"ר מיוזם מציין כי הרוב המכריע של בוגרי בתי"ס התיכוניים פנה למוסדות חינוך גבוה, ביניהם גם רוב אלו שפנו תחילה לנח"ל, לקיבוץ וכדומה.⁴¹

המשך דבקתה של האוניברסיטה העברית במדיניות האליטיסטית שאומצה על ידה במשך שנים ארוכות בתקופת המנדט, ושהדגישה תנאי קבלה גבוהים, הייתה מונעת מ'הוותיקים' נגישות לאחד מהמשאבים המרכזיים לדיפרנציאציה ריבודית, שהפכה לאחד מהכלים רבי-העוצמה להגדרת היחסים בין הקבוצות בחברה הישראלית. בשיאו של תהליך קליטת ההגירה העצומה של השנים הראשונות להקמת מדינת ישראל עולה קריאה ליצירת אבחנה בין 'הוותיקים' ל'חדשים' באמצעות הענקת תמיכות כלכליות משמעותיות לסטודנטים ששרתו במלחמת העצמאות, תמיכות האמורות לאזן את הפגיעה החמורה שחלה באוכלוסייה היהודית כתוצאה מרמתם האנושית הירודה של 'החדשים'. בהארץ, 14 ביולי 1949, התפרסם מכתב של 'סטודנט חייל-משוחרר' המתרעם על היחס המפלה שננקט על-ידי השלטונות כלפי סטודנטים ששרתו בצבא. הסטודנט פורס בתחילה את יחסו להשכלה הגבוהה ומדוע, לדעתו, הופכת ההשכלה

41. מעקב נערך ע"י ד"ר ויקטור הלמוט מיוזם בשביל קרן פאלק למחקר כלכלי, מצוי בדו"ח השנתי מספר 2 של קרן פאלק.

הגבוהה לצורך דחוף שאין לדחותו, במיוחד לאור איכותם האנושית הירודה של העולים החדשים מצפון-אפריקה ושארית הפליטה מאירופה:

דבר ערכה ויעודה של האוניברסיטה שלנו לית מאן דפליג. אנשי מדע, מורים ומדריכים, מומחי כלכלה, אנשי מחקר בתעשייה ובחקלאות, דיפלומטים, מזרחנים – כל אלה ועוד הם התביעות המתדפקות לא לקראת המחר, כי אם כבר לצורכי השעה. בדבר התמיכה והסיוע שיש להגיש לסטודנטים מוכשרים שהפסיקו את לימודיהם למען שרת בצבא וחזרו עתה ללימודיהם – גם כן לית מאן דפליג. הלא דוללו שורות הנוער האינטליגנטי שלנו בעלי ההשכלה העברית, נוכח העליה המזרח-אירופאית והצפון-אפריקנית. ואם כן, נשאלת השאלה, לאור המציאות הדינמית והיעוד התובעני, מה פעלה בשדה זה הממשלה, או ביתר דיוק: כיצד פעלו עושי דברה של הממשלה?⁴²

בעיתון דבר התפרסמה דרישה לערוך השוואה בין המשאבים המושקעים בקליטת ההגירה העצומה של ראשית שנות החמישים והמשאבים המופניי לאוניברסיטה העברית, כל זאת כדי להציב גדר בפני תהליך התדרדרות לבנטיני מסוכן שעלול לפגוע באושיותיה של החברה והמדינה: 'אם ישנם מוסדות שתביעותיהם ראויות לעדיפות הרי האוניברסיטה עומדת בראש התור. המדע הוא החומה המגינה בפני התבוללות ליבנטינית. על זאת – כמו על משימת קיבוץ הגלויות – אין מחלוקת בקרבנו'.⁴³ לחץ זה נשא את פרותיו והחלה צמיחה עצומה של האוניברסיטה העברית בתוך שנים ספורות, במספרם של הסטודנטים ובמספר אנשי הסגל האקדמי.

את ערכם של הלימודים באוניברסיטה אין למדוד רק לפי התחלתם, אלא לפי סיומם. מהנתונים על כניסתם של סטודנטים לאוניברסיטה העברית חשוב להראות יותר שהתוצאות הן ששנות החמישים הן התקופה בה נפערו הפערים המשמעותיים בהשכלה הגבוהה בין 'ותיקים' ל'חדשים'.

42. מכתב בכותרת 'פרשת התמיכה בסטודנט שהוא חייל משוחרר', מדור כתבים לעורך, הארץ, 14 ביולי 1949.

43. 'י' שוכמן, 'אוניברסיטה - בת חורגת?', דבר, 21.12.1951.

סטודנטים	סגל אקדמי ⁴⁴	האוניברסיטה העברית:
871	208	1949/48
	289	1949/50
1,900	325	1951/50
	342	1952/51
	455	1953/52
2,850	481	1954/53
	523	1955/54
	600	1956/55
3,665	656	1957/56
4,373	756	1958/57
4,569		1958/59

מקבלי תואר אקדמי באוניברסיטה⁴⁵

התואר	תש"ט	תש"י	תשי"א	תשי"ב	תשי"ג	תשי"ד	תש"ו
ב"א	—	—	—	—	54	187	113
מ"א	48	70	111	169	113	178	208
ד"ר רפואה	—	—	—	63	20	78	52
ד"ר פילוס'	10	9	14	16	29	39	22

במשך 17 מחזורים של מוסמכים באוניברסיטה העברית מראשיתה ועד 1948 קיבלו את תארי המוסמך 758 סטודנטים ועוד 84 קיבלו תואר דוקטור – סה"כ 842. מנתוני הטבלה האחרונה עולה כי במהלך שבע השנים הראשונות לאחר הקמת המדינה ניתנו על-ידי האוניברסיטה 1490 תארי בוגר ומוסמך ועוד 352 תארי דוקטור.

למרות הגידול המואץ והעצום עדיין השמיעו נציגי משרד החינוך תביעה חד-משמעית להגדלה דחופה ועצומה במספר הסטודנטים במדינת ישראל. לדוגמה, עם תחילת עבודתו של פרופ' אליעזר ריגר כמנכ"ל מחלקת החינוך ב 1952 התריע: 'מספר הסטודנטים בישראל יכול להיחשב כנמוך ביותר ובלתי מספיק לצורכי הארץ ועתידה. לפי השוואות שנעשו במשרד החינוך והתרבות צריך היה מספר הסטודנטים בארץ להיות 20,000 לפי יחס האוכלוסים, אם

44. ספר החינוך, עמ' 226.

45. ח' מרחביה, מערכות החינוך בישראל - בחינה ממלכתית של בעיות החינוך, אירגונו ומעמדו, הישגיו וצרכיו, ירושלים, 1957, עמ' 411, טבלה 268. טבלה חלקית ביחס למקור.

להשוואת את האחוז למה שנהוג בארה"ב.⁴⁶ בשנתון החינוך חזר וכתב ריגר כי לדעתו החינוך העליון בישראל צריך להיות מותאם לזה של קנדה, ואז צריכים להיות במדינה 15,000 סטודנטים או לפחות כמו בניו-זילאנד: 12,000. משרד החינוך מצא כי קצב הגידול באוניברסיטה העברית איטי ביותר. במסגרת הביקורת שהושמעה נגד האוניברסיטה העברית נטען נגדה על-ידי ח' מרחביה כי הערימה קשיים שלא לצורך בפני המבקשים להתקבל בשעריה:

נזק גדול ביותר למערכת החינוך העברי יש בנוהל של בתיה"ס העליונים לערוך בחינות לבוגרי בתיה"ס התיכוניים קודם לקבלתם של אלה, באופן שבחינות אלו משמשות אמצעי הביקורת והסינון, ואילו לתעודת הבגרות הרשמית מיוחס רק ערך פורמלי. אחדות מערכת החינוך העברי מחייבת תיאום מלא בין ביה"ס התיכוני לבין בתיה"ס העליונים, ואם נאמר בתעודת הבגרות בלשון חד-משמעית, שתעודת בגרות זו מזכה את בעליה להתקבל בלי בחינות כניסה לאוניברסיטה ולטכניון', היא לא רק מן הראוי, אלא אף מן החובה לשמור את קיום הזכות הזאת הלכה למעשה.⁴⁷

הטענה כנגד האוניברסיטה הייתה כי במקצועות רבים הנהיגה את שיטת הקונקורסים.⁴⁸ בחוברת הסבר על 'בחינות הקונקורס' מטעם האוניברסיטה נאמר כי הדרישות במקצועות הבחינה מזדהות עם הדרישות לבחינות הבגרות מטעם משרד החינוך והתכונה. כלומר, טענו נגד האוניברסיטה, לשם מה נערכת בחינה נוספת לאדם שיש בידיו כבר תעודת בגרות? הושמעה אף הטענה כי בכך נקבע 'נומירוס קלאוזוס' באוניברסיטה החותר נגד מטרותיה של המדינה כפי שהובעו מעל בימת הכנסת על-ידי בן-גוריון:

והביטחון – זה טיפוח מחקר וכושר מדעי בכל המקצועות הפיסיים, הכימיים, הביאולוגיים והטכנולוגיים ברמה עליונה. טיפוח המדע אינו מותרות רוחניים או צורך של מעטים, אלא תנאי הכרחי לבנין משקנו, להגברת עצמאותנו ולחיסון בטחוננו. לעולם לא תהיה לנו עליונות כמותית לא בכוח האדם, לא בציווד ולא באמצעים חומריים; אבל נתכנה עליונות רוחנית, ועלינו להעלותה עד לשיא יכולתנו האינטלקטואלית ... בטחוננו ועצמאותנו זקוקים ליתר כוחות צעירים

46. אליעזר ריגר, 'התפתחות החינוך ובעיותיו במדינת ישראל', בתוך: הרקע והבעיות של החינוך בישראל: הרצאות בסימפוזיון לבעיות החינוך, ירושלים תשי"ב, עמ' 28.

47. מרחביה, מערכות החינוך, עמ' 419.

48. קונקורס - מלטינית CONCURRERE, לרוץ ביחד, תחרות הנערכת לפי מכרז, התחרות בין אנשים כדי לקבוע את המצטיין או המצטיינים.

במדע ובמחקר, במקצוע האטומי, האלקטרוני, במחקר אנרגית השמש, צפוני האדמה, מי הים, וכיוצא באלה.⁴⁹

פתיחת פערים משמעותיים אלה בתחום ההשכלה הגבוהה הובילה, במהלך שנות החמישים, להשמעת ביקורת נגד עצם השימוש בבחינות הבגרות ורמתן הגבוהה, המשמשת כמחסום לקבלה ללימודים גבוהים. ביקורת זו הושמעה בעיקר על-ידי מגזרים ביישוב הוותיק שחשו שנפגעו מכך שבניהם ובנותיהם נותרו מחוץ ליכולת להשגת נגישות למוסדות ההשכלה הגבוהה. לדעתם הבחינות שיקפו – 'רוח של חומרה המנשבת' מתקנות הבחינות, ושיש בהן דרישות יתירות ואי-התאמת הבחינות למוסדות ההמשך, שהיו בעיקר בתי ספר של בני המושבים והקיבוצים, שנשארו – 'מחוץ לרשת החינוך התיכוני ותלמידיהם משוללים אותן הזכויות שהם ראוים להם'.⁵⁰ החלטי יותר היה 'רוח-פולני ששלל במאמר ששמו 'למורת רוחנו תעודת בגרות זו', את הדרך המקובלת להקניית השכלה גבוהה. התנועה הקיבוצית, טען, אינה יכולה לוותר על זכות בניה – 'לקנות תורה ודעת כנדרש להם ולתנועה כולה – מפי אנשי מדע וחוקרים באוניברסיטה ובטכניון'. הוא הציע 'שוויון זכויות לכל סוגי המוסדות להשכלה תיכונה במדינת ישראל', לבטל מידית את 'הבחינות האומללות' ולהקים במקומן 'מדור טסטולוגי' אשר על בסיס שילוב של שמיעת המועמדים וגיליון ציוניהם בבית הספר יזכה את בני הקיבוצים בכניסה לאוניברסיטה העברית, זאת בלא קבלת ההסמכה המוקדמת של תעודת בגרות.⁵¹

לסיכום חלק זה ניתן לקבוע כי בשנים הראשונות שלאחר הקמת מדינת ישראל נוצרו תנאים שעודדו ניעות כלפי מעלה של 'הוותיקים', המהגרים היהודים האשכנזים שהגיעו לארץ-ישראל לפני 1948, באמצעות הקלה בתנאי הכניסה ללימודים לאוניברסיטה העברית. בראשית שנות החמישים הכניסה לאוניברסיטה העברית הייתה דומה לכניסה למועדון פרטי, שבו בפרק זמן נתון ומוגדר המועמדים קיבלו את האישור לנוכחותם על סמך תנאי כניסה חמורים פחות משנקטו בעבר. בכך התאפשר ל'הוותיקים' מיסוד של יתרונות ריבוניים על-פני קבוצות אחרות, בחסותה של המדינה. אם עד הקמתה של המדינה, במשך 24 שנות קיומה אישרה האוניברסיטה העברית 758 תארי מוסמך ועוד 84 תארי דוקטור לפילוסופיה, כ-842 תארים;⁵² הרי שבעשור של שנות

49. דוד בן גוריון, דברי הכנסת, ה 2 בנובמבר 1955, עמ' 232.

50. ד' גזית, דבר, 13.5.1956.

51. 'רוח פולני', למורת רוחנו תעודת בגרות זו', אורים, יג, עמ' 330-333.

52. מתוך טבלה בשם: Degrees Conferred up to 1948 בתוך:

The Hebrew University Jerusalem: Its History and Development, 3rd Edition (Revised), Jerusalem 1948, p.92

החמישים, הוקנו 356 תארי דוקטור לפילוסופיה, 461 תארי דוקטור לרפואה, 12 תארי דוקטור לרפואת שיניים, 1983 תארי מוסמך ועוד 1,050 תארי בוגר – בסה"כ 3,682 תארים. מדובר פה בכינונה של אוניברסיטה שמצד אחד באה לשרת את מטרות האומה החדשה ולספק לה כוח אדם מיומן למטרותיה, ומצד שני, אוניברסיטה היוצרת קבוצה חברתית בעלת מאפיינים יחודיים במסלול חיים משותף שבמהרה תבקש לממש את שליטתה בחברה הישראלית.

עמדת האוניברסיטה ביחס לפתיחת שעריה

עד שלב זה לא הוצגה עמדת המוסד האקדמי המרכזי, האוניברסיטה העברית כלפי השינויים שחלו בנושא תעודות הבגרות שיעצבו את דמותו לשנים ארוכות. ביטוי לכך ניתן למצוא בנכונותה של האוניברסיטה לאמץ את תוכנית הב.א. שאפשרה הקלות משמעותיות ברכישתו של תואר אקדמי בתוך פרק זמן קצר מזה שעמד בפני הסטודנטים קודם לכן. אולם כשהתקבלה ההחלטה בדבר פתיחת התואר הראשון באוניברסיטה נשענה עמדה זו על ההנחה כי רמת התלמידים שיגיעו לשערי המוסד עדיין תהייה פונקציה של הפיקוח ההדוק של האוניברסיטה על בתי הספר התיכוניים. כשנודע על השינויים בהכרה בתעודות הבגרות שכיוונו להקלות רבות שעמדו לאפשר נגישות קלה לאוניברסיטה החלו יוֹכּוּחִים נוקבים בסנט ובוועדותיו.

ב 30 בדצמבר 1949 התנהל דיון בוועדה המתמדת⁵³ של סנט האוניברסיטה בנושא ההכרה בתעודות מחלקת החינוך. בשלב זה מחלקת החינוך של הוועד הלאומי הפכה למוסד ממשלתי והייתה לאגף החינוך במשרד החינוך והתרבות. התעוררה השאלה, האם על האוניברסיטה לדרוש להמשיך בשיטה שהתקיימה בתקופת היישוב, שבמרכזו פיקוח ומתן זכויות לבתי ספר מסוימים, או שמא לראות את התעודות הניתנות על-ידי אגף החינוך החדש כתעודות ממשלתיות, ולהכיר בהן ללא תנאים מגבילים. בוועדה המתמדת התגבשו שתי עמדות סותרות. עמדה אחת טענה שעל האוניברסיטה לנהוג כלפי תעודותיה של ממשלת ישראל כפי שנוהגת האוניברסיטה ביחס לתעודות ממשלתיות אחרות, כלומר, שיש להכיר בהן ללא כל דרישה מטעם האוניברסיטה. לצד ההכרה

53. גודלו של הסנט היקשה על ניהול דיונים במסגרתו, לכן הוקמה הוועדה המתמדת, תפקידה של ועדה זו היה לסנן בין הנושאים האקדמיים החשובים, ולהחליט מה יש להביא בפני הסינט ומה היא מחליטה בעצמה. הוועדה המתמדת בראשית שנות החמישים הורכבה משבעה חברים: הרקטור, הפרו-רקטור, דיקני ארבעת הפקולטות, רוח טבע משפטים ורפואה, ועוד איש סגל בכיר שנבחר מאנשי הוועד הפועל האקדמיים.

התעורר חשש גדול שדבר זה יגרום להורדת רמת הלימודים והמחקר באוניברסיטה, ולצורך זה הוצעו הצעות שונות, למשל, השתתפות האוניברסיטה במנגנון הפיקוח הכללי על בתי הספר התיכוניים, מעורבות עמוקה בבחינות הבגרות ועריכת בחינות כניסה למקצועות מסוימים, כפי שהדבר היה נהוג עד לאותה התקופה במקצועות מסוימים במדעי הטבע.

לעומתם, טענו אחרים כי הקמתה של מדינת ישראל לא הביאה כל שינוי במערכת החינוך התיכוני: 'אדרבא – המצב הבלתי-נורמלי בשנתיים האחרונות [מלחמת העצמאות] הנמיך עוד את הרמה ודבר זה נותן את אותותיו בין תלמידי שנה א' ⁵⁴. לאור זאת, הם ראו בהמשך השיטה הקיימת של פיקוח את האמצעי היחידי להשפיע על בתי הספר התיכוניים להעלות את רמת הלימודים בהם לסף שתקבע האוניברסיטה. לכן, חברים אלו צידדו בהמשך השיטה הקיימת עד שיובאו בפניהם עדויות שחלו שינויים יסודיים במצב בתי הספר התיכוניים. אימוצה של עמדה זו יכול היה להוביל לעימות חזיתי בין האוניברסיטה למדינה. סוגיה נוספת שעלתה לדיון הייתה מידת אחריותה של האוניברסיטה על החינוך התיכוני. נטען כי העובדה שהאוניברסיטה תקיים מבחני קבלה תאפשר לה לערוך סלקציה ביחס לנכנסים לשעריה, אולם חלק מהמתדיינים סבר כי בכך אין פתרון שיוביל ויעודד את העלאת רמת הלימודים בבתי הספר עצמם. כמו כן, הם ראו סתירה מהותית בין העיקרון של הכרה בתעודות הבגרות של משרד החינוך ובמקביל עריכת בחינות כניסה מיוחדות.

בהצבעה שנערכה בוועדה המתמדת בין שתי הגישות התקבל מצב של תיקו, שני חברים היו בעד הכרה בתעודות הממשלתיות תוך קביעת תנאים מסוימים שייקבעו תוך תיאום עם אגף החינוך. שניים אחרים תמכו בהמשך השיטה הקיימת של פיקוח ישיר של האוניברסיטה על בתי הספר התיכוניים, ושניים נמנעו בהצבעה. לאור מצב זה של חילוקי דעות בעניין עקרוני זה החליט הרקטור כי מאחר והוועדה לא הגיעה לכלל דעה מוסכמת הוא יביא את העניין לדיון בפני הסנט.

בישיבת הסינט מה 1 במרץ 1950 בנושא ההכרה בתעודות הבגרות של משרד החינוך הרקטור הודיע לחברי הסינט כי שר החינוך והתרבות, זלמן שזר, ⁵⁵ העביר לאוניברסיטה מכתב בו הודיע באורח חד-צדדי כי יש להמשיך ולקבל את תעודות הבגרות כתנאי קבלה לאוניברסיטה כפי שהתקיים בתקופת היישוב,

54. ישיבת הוועדה המתמדת, מה 30 בדצמבר 1949.

55. זלמן שזר מונה לשר החינוך הראשון במדינת ישראל ב 10 במרץ 1949, התפטר מתפקידו לאחר ועדת פרומקין באוקטובר 1950. לשר החינוך השני מונה דוד רמז שכהן מאוקטובר 1950 ועד שנפטר בפתאומית ב 19 במאי 1951. ביולי 1951 נערכו בחירות ולממשלה החדשה מונה הפרופסור להיסטוריה יהודית מהאוניברסיטה העברית בן-ציון דינבורג (דינור) שכהן מיולי 1951 ועד ל 4 בנובמבר 1955.

אולם הפיקוח על רמתם של בתי הספר התיכוניים וניהולן של בחינות הבגרות הופך להיות בסמכות משרדו, ומכאן והלאה ביקורי הבודקים מטעמה של האוניברסיטה יהיו אך ורק בגדר המלצות למשרד החינוך.⁵⁶ בנאום שנשא שר החינוך והתרבות, זלמן שזר, בישיבה הראשונה של ועדת החינוך והתרבות, באפריל 1949, בה סקר את תחומי הפעילות של משרדו הוצגה על-ידי עמדה נחרצת ביחס למוסדות להשכלה גבוהה, ובמיוחד האוניברסיטה העברית, השר קבע: 'המדינה השליטה רוצה לשלוט עד הצמרת ... המצב הזה שהאוניברסיטה היתה מעל המדינה מוכרח להפסק'.⁵⁷ לדעתו, חייבת להיות הוצאה 'לולאה' הקושרת בין האוניברסיטה, הטכניון ומכון 'זיו' לבין המדינה.

פרופ' שמואל הוגו ברגמן, הרקטור הראשון, טען כי אסור שאוניברסיטה תקבל צעד זה כסופי אלא תקבע פרק זמן של שנתיים בהן יצטבר מידע על מידת הצלחת משרד החינוך בשמירת רמת הלימודים בבתי הספר התיכוניים. עמדה תקיפה יותר הציג פרופ' גרשם שלום שדרש להתנגד בתוקף להפסקת הפיקוח שתוביל לדעתו בהכרח להורדת תנאי הקבלה לאוניברסיטה, ירידה 'אשר תבוא בהכרח בעקבות הכרה כללית של תעודות-בגרות של משרד החינוך. ואם ברצוננו להלחם בכך, עלינו לקבל על עצמנו את העול של בחינות-כניסה לכל המתקבלים לאוניברסיטה'.⁵⁸

לעומתו, הדגישו מרבית חברי הסנט כי אינם מאמינים שיש בכוחם, למרות עניינים הצודק, לעמוד מול עמדתו הנחרצת של משרד החינוך, שלא היה מעוניין בפיקוח אפקטיבי של האוניברסיטה על בתי הספר התיכוניים המאפשרים בחינת בגרות. פרופ' ריכרד קבנר, שהתמחה בהיסטוריה של העת החדשה, הציע דרך לנטרל את החובה לקבל כל תלמיד בעל תעודת בגרות תיכונית על-ידי הנהגת מבחן ידיעות כלליות לאחר השנה הראשונה, אמצעי שכבר ננקט על ידו לסינון תלמידים. פרופ' שלמה דב גויטיין, שהתמחה בתולדות האיסלאם, טען שצריך להכיר עקרונות בתעודות הבגרות התיכוניות כמספיקות לקבלה לאוניברסיטה, אך יש להבטיח את הרמה על-ידי תביעה ממשרד החינוך כי תכניות הלימודים בבתי הספר התיכוניים ובחינות הבגרות והסדריהן יהיו טעונות אישור מוקדם של האוניברסיטה העברית; שנית, יוקמו באגף החינוך ועדות לכל מקצוע בשיתוף אנשי האוניברסיטה שתסייענה בדו"חות של בודקים מטעמה של האוניברסיטה; שלישית, כדי להשפיע על העלאת רמתם של בתי הספר יש

56. 'היור' [הרקטור] קורא מכתב משר החינוך והתרבות (מיום ג' בח"ז) בו נאמר כי משרד החינוך מעריך את האחריות שהאוניברסיטה מקבלת עליה בהכירה בתעודות-הבגרות, ישקוד על כך כי ביקורי הבודקים מטעם האוניברסיטה בבתי הספר יהיו יעילים ושיטתיים, למען תישמר רמתם הלימודית והחינוכית, ישיבת סנט, מה 1 במרץ 1950.

57. ארכיון הכנסת, הדיון הראשון של ועדת החינוך והתרבות, ישיבה א' מה 5 באפריל 1949.

58. ישיבת הסניט, בנושא הכרת תעודות הבגרות של משרד החינוך והתרבות מה 1 במרץ 1950.

לאפשר לבוגרים מצטיינים לסיים את לימודיהם לקבלת התואר הראשון בתוך שנתיים; רביעית, להנהיג בכל הפקולטות בחינות ביניים במעבר משנה א' לשנה ב'; חמישית, אין לבטל את תנאי הקבלה המיוחדים והבדיקות בחוגי הלימודים השונים, בעיקר במדעי הטבע.

דוד וורנר סנטור, אדמיניסטרטור האוניברסיטה ובעל עמדת מפתח במוסדות ניהול האוניברסיטה מראשית שנות הארבעים,⁵⁹ קבע כי אין באפשרות האוניברסיטה בשלב זה לעמוד במחלוקת עם משרד החינוך, מה גם שהאוניברסיטה מכירה בתעודות הבגרות שהתקבלו במדינות אירופה כתעודות מספיקות לקבלה לאוניברסיטה. לאור התנאים החדשים שנוצרו עם הקמתו של משרד החינוך גרס סנטור כי על האוניברסיטה לוותר על עימות חזיתי ולחפש דרכים להשפיע מבפנים על החינוך התיכוני וזאת על-ידי נקיטת פעולות מתאימות באגף החינוך. חשוב לציין בשלב זה שלאחר המלחמה האוניברסיטה העברית הייתה פזורה בעשרות מקומות ברחבי העיר ירושלים ושאלת מיקום הקבע, כלומר, הקצעת קרקעות ליישובה מחדש הייתה אמורה להיות בשיתוף פעולה עם הממשלה. שנית, מצבה הכלכלי של האוניברסיטה הלך והחמיר ונדרש סיוע כלכלי מקיף על-ידי הממשלה.

הרקטור סיכם את הדיון וטען כי השפעת האוניברסיטה על החינוך התיכוני תבוא בדרך עקיפה, בעיקר באמצעות חדירת מוסמכיה שישמשו כמורים בבתי הספר התיכוניים. כל פיקוח אחר, גרס, אינו יעיל ואין באפשרותה של האוניברסיטה לכפות את קיומו על המדינה. מה גם שהבעיה אינה חריפה כל כך, מאחר ובמצב הנוכחי עדיין שמונים אחוז מתלמידי האוניברסיטה הגיעו מבתי-הספר המוכרים זה מכבר על-ידי האוניברסיטה, ורק 20% הם מבתי-ספר שלא היו מצויים תחת פיקוח. ביחס להצעותיו של פרופ' שלמה דב גויטיין בנושא בחינות מעבר בין שנה א' ל-ב' או שחרור משנת לימודים בב.א. לתלמידים מצטיינים הוא הציע להעלות בדיונים פנימיים, אולם ביחס לנושא ההכרה הכוללת בתעודות הבגרות הוא לא מצא דרך להימלט ממנה וגרס שיש לקבלה. הוא הציע להקים ועדה משותפת לאוניברסיטה ולמשרד החינוך שתהיה מורכבת מנציגים מכל צד, ואליהם ניתן יהיה לצרף גם נציג של הטכניון, שתצטרך להתכנס לעתים תכופות ולשמוע דיווחים ממנהל אגף החינוך ומהמפקחים על בתי הספר התיכוניים. בפני ועדה זו יוגשו גם תכניות הלימודים השונות במקצועות השונים והיא גם תחווה את דעתה על בתי הספר המצויים בתקופת ניסיון.

59. אורי כהן, 'מוסדות ניהול האוניברסיטה העברית בירושלים – 1925-1948: תהפוכותיה של החתיירה לאוטונומיה מוסדית מוחלטת', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, כרך ב, בדפוס.

בסוף הדיון בסנט הוחלט כי האוניברסיטה תכיר בתעודות הבגרות של משרד החינוך והתרבות בכפוף לתנאים הבאים: ראשית, תתקיים ועדה משותפת לענייני בתי הספר התיכוניים שבה ישתתפו נציגי משרד החינוך ונציגי האוניברסיטה, ארבעה לכל צד. שנית, ועדה זו תתכנס בתדירות רבה ותשמע דיווחים מאנשי משרד החינוך. שלישית, התכניות של המקצועות, וכן גם ספרי הלימוד המאושרים לשימוש בבתי הספר התיכוניים יובאו לדיון בפני הוועדה בטרם אישורם על-ידי האגף לחינוך. רביעית, האוניברסיטה מבקשת להגיע להסכם עם אגף החינוך בו תבוא לביטוי השפעתה על סדרי בחינות הבגרות ותקנותיהן. חמישית, לדעת הסנט רצוי היה כי בבחינות הבגרות הנערכות על-ידי אגף החינוך תונהג הבחנה בין בחינות בגרות רגילות לבין בחינות בגרות בשביל העומדים להיכנס לאוניברסיטה. שישית, יש למיין את בתי הספר התיכוניים לפי רמתם ולהטיל בחינות במקצועות נוספים, על-ידי אגף החינוך, לבעלי רמה בלתי מספקת. שביעית, תוקם ועדה שתורכב מהרקטור ומחברי הסנט – הפרופסורים אלכסנדר מרדכי דושקין, חיים וירשובסקי ואברהם הלוי פרנקל – שתנהל משא ומתן עם אגף החינוך על סמך החלטות אלה. לאור חשיבות הנושא הוחלט כי תנאים אלו שקבע הסנט יובאו לאישור בפני הוועד הפועל.

הוועד הפועל אישר ב 26 במרץ 1950 את החלטות הסנט תוך בקשה כי במקום לערוך אבחנה בין בחינות בגרות 'רגילות' לבין כאלה המיועדות לאוניברסיטה, יש להעדיף כי בתי הספר התיכוניים ימוינו על פי רמתם ויש להטיל בחינות במקצועות נוספים, על-ידי אגף החינוך, לבעלי הרמה הבלתי מספקת.

ב 8 באוגוסט 1950 התקיימה פגישה בנושא המשך קיומה של הוועדה המשותפת לענייני בתי הספר התיכוניים בהשתתפות שר החינוך והתרבות ומנהל אגף החינוך וכן הרקטור הרב שמחה אסף, חיים וירשובסקי, אברהם הלוי פרנקל וישראל איגרא המזכיר לענייני הוראה, מטעם האוניברסיטה. בישיבה זו הוחלט על הקמת ועדה משותפת לענייני בתי הספר התיכוניים בה כיהן כיושב הראש מנהל אגף החינוך. משעה זאת ברור היה לראשי האוניברסיטה כי השפעתם הופכת להמלצה, ויכולתם לכוף את דעתם על משרד החינוך הצטמצמה באורח ניכר.

החשש מירידת רמת הלימודים הייתה לעניין מרכזי, כך למשל, מזכיר הנהלת האוניברסיטה בשנות החמישים, אשר רשף, ייחס ל'יצר הגידול המהיר' פגיעה לשנים ארוכות ברמה האקדמית:

האוניברסיטה בירושלים חילקה תארים להמוני אנשים, שלפי קריטריונים לפני זה או אחרי זה, לא היו מקבלים אותם. היה צורך

עצום במורים וכשאתה מתחיל להכניס מורים לתוך מסגרת האוניברסיטה, אז במהלך הדברים הם מקבלים את התארים, וכך הלאה. זאת אומרת, זה הוריד במידה מסוימת כבר רמות ... בשנות החמישים נאבקו לקבל אנשים ויהי מה. זה היה אסון שקיבלו כבר המון אנשים שהם היום פרופסורים לא מפורסמים ... הם היו תת-רמה. קבלו המון תת-רמה.⁶⁰

מדיניות פתיחת שערי האוניברסיטה הובילה לשינוי מוחלט בדמותה של האוניברסיטה בעשור הראשון ואחד משיאיו של תהליך זה היה בהקמתה של הפקולטה למדעי החברה. תהליך זה לווה בקרבות מאסף חריפים בסנט שחלקים ממנו, במיוחד מדור המייסדים, שביקשו לשמר את המדיניות המדגישה בעיקר את המחקר, שהשתמע ממנו סירוב של האוניברסיטה להיענות לכך שתהפוך למוסד העונה לדרישות המדינה והישוב הוותיק. פרופ' בנימין מזר, רקטור האוניברסיטה מ 1952 ונשיאה מ 1953, טען כי השינויים שיוזם נתקלו בעיקר בהתנגדות חריפה מצדם של אישים מרכזיים בסנט:

הדברים הכי לא נעימים היו לי עם חברי הסנט ... עם הקולגים, הכי נוראים והכי קשים זה היה לי תמיד הדבר שהייתי בא הביתה, הקאתי מהם, לא באמריקה, לא בברזיל, לא בלונדון, פה היו לי בעיות ואגיד לך מדוע. אחד הדברים שלי העיקריים היו, איך הופכים את זה לאוניברסיטה באמת, ולא שישבו איזה מן קלויזל [באידיש: ישיבה, חדר] של יהדות וקלויזל כזה וחבורה כזאת ... אז על זה היתה מלחמה לחיים ולמות עם הסנט. גרשום שלום ועוד כאלה לא נתנו לי, זה היה דבר נורא ... להגיד שזה היה קל להקים לא, זה היה מלחמה איומה, קשה.⁶¹

פרופ' גרשום שלום שנשא הספד לזכרו של ד"ר דוד ורנר סנטור ב 1953 אמר, במידה מסוימת כתגובה למדיניותו של פרופ' מזר:

60. מראיון שערכתי עם עו"ד אשר רשף, מזכיר הנהלת האוניברסיטה בשנות החמישים, ב 27 בדצמבר 1990. דברים דומים, אם כי בלשון פחות בוטה, ציין פרופ' שמואל סמבורסקי בדיוני ועדת יעקב דורי.

61. מתוך ראיון שערך שלמה סנה עם פרופ' בנימין מזר, מה 6 בספטמבר 1989, במסגרת פרויקט של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים והמכון ליהדות זמננו, עמ' 12-13.

הוא [וורנר סנטור] שם מבטחו במוסד המדעי העליון של עם-ישראל, ועד הסוף החזיק באמונה שהאוניברסיטה העברית תישאר נאמנה למסורת החופש והסובלנות, לרוח הליברלית והביקורתית שאינה יודעת משוא-פנים ואינה משעבדת את מצפון הפרט לדרישות פוליטיות, שלעתים קרובות מתחפשות בלבוש של "צרכי האומה", שנחיצותם ואמיתותם מפוקפקות ביותר. עוז-הרוח לעמוד נגד הזרם ולא להפקיר נכסי-צאן-ברזל של מוסר חברתי לצרכי-השעה (ומה גם לצרכי השעה המדומים) – זוהי צואתו של סנטור למתאבלים עליו.⁶²

סיכום

הנהירה העצומה של קבוצת האשכנזים הוותיקה לאוניברסיטה העברית, התמירה בשני מוסדות ההשכלה הגבוהה החדשים שהוקמו בשפלה בשנות החמישים – אוניברסיטת בר-אילן ברמת גן (1955) ובעיקר האוניברסיטה של תל-אביב (1956),⁶³ שהיוו גם הן חלק משמעותי מתהליך תרבותי-ריבוני לשימור ההגמוניה של קבוצה זו בחברה הישראלית. מחקר זה הצביע על כך כי בניגוד לתופעה הרווחת בעולם של העלאת רמת הדרישות לצורך מידור הקבוצות החלשות מרמות החינוך הגבוה, הרי שבישראל הדפוס הראשון בא לביטוי בהורדה משמעותית של הגבלות שהתקיימו בתקופת היישוב. תהליך זה מצביע על גיבושה של קבוצה אתנית מובחנת שחתרה לגיבושם של יתרונות משמעותיים וארוכי-טווח. כחלק מתהליך זה אימצה קבוצת האשכנזים הוותיקה בעשור הראשון לישראל הלוך כללי ואמורפי שביטא את גיבושם כקבוצה נפרדת ובעלת חוויות נפרדות מאלו של 'החדשים', וכפי שטען החוקר יעקב שביט:

62. גרשם שלום, דברים בגו. כרך ב, תל אביב 1990, עמ' 501.

63. הגידול העצום באוניברסיטה של תל-אביב היה בעיקר במהלך שנות השישים לאחר שסיימה בהצלחה את מאבקה בתוך השדה האקדמי מול האוניברסיטה העברית וביססה את מעמדה כמוסד אוטונומי בעקבות דו"ח משה שרת שהתפרסם באוגוסט 1960. מספר הסטודנטים באוניברסיטת תל-אביב: תש"ך, 1959/60 – 616; תש"ל, 1969/70 – 8,406. גידול של פי 22. מספר הסטודנטים באוניברסיטת בר-אילן: תש"ך, 1959/60 – 411; תש"ל, 1969/70 – 4,388. גידול של פי 10.5. שנתון סטטיסטי לישראל 1970, הלשכה המרכזית בירושלים, ירושלים 1970.

ערגה לאיזה "תור זהב" אוטופי של החברה היישובית בתקופת המנדט: חברה הומוגנית, אינטימית, גדושת ערכים, בעלת תרבות עברית מגובשת, שהתמססה נוכח "שטפון ההגירה" ונהפכה לחברה הטרוגנית, אנונימית, משוללת ערכים או "ערכיות". הביקורת לא הייתה מכוונת כלפי "המדינה" דווקא, אלא כלפי "העולים", שאינם מסוגלים להסתפח למערכות הישנות והטובות ולהשתלב בהן ועל-כן הם מובילים את החברה לריבודיות תרבותית בלתי-נסבלת.⁶⁴

ביטויי המגוונים של הלוך רוח זה עודדו את גיבושה של מערכת סטריאוטיפים ודעות קדומות,⁶⁵ שלדעת משה ליסק הייתה בעלת עצמה לא קטנה: 'קשה לאמוד את מידת שכיחותן של הדעות הקדומות באוכלוסייה הוותיקה, אך נראה שהן ביטאו חששות, ואף חרדה, רווחים למדי מן ההשפעה של עולי שנות החמישים על המורשת התרבותית-חברתית שהתגבשה ביישוב היהודי בארץ-ישראל עד קום המדינה'.⁶⁶ מגמות אלה הובילו לתפיסה בה 'הוותיקים' ראו עצמם מאויימים תרבותית על-ידי 'החדשים' ומכאן גם נבעה תביעתם לחלוקה מחודשת של סדרי קדימויות בכניסה לאוניברסיטה בטענה שמצב זה הוא נכון, צודק והכרחי ביחס לתרומתם האישית, ובעיקר, משרת את צרכיה הדחופים של המדינה והאומה.

כינונה של החברה המסמיכה אפשר לקבוצה זו, בעלת מאפיינים אתניים ברורים, להציג עצמה כקבוצה לא-אתנית שזיקתה למוצאים השונים של מרכיביה רופפים, ולטפח את האשליה שעצם התרחבות ההשכלה תביא, בהכרח, אולם בתהליך ממושך בזמן ליתר שוויון חברתי וליתר שוויון בין-עדתי בישראל, אשליה אותה חשף ינון כהן במחקר כמותי עדכני.⁶⁷ האוניברסיטה

64. יעקב שביט, 'מישחיות, אוטופיה ופסימיות בשנות החמישים: עיון בביקורת על "המדינה הבן-גוריונית"', עיונים בתקומת ישראל, כרך 2, באר-שבע 1992, עמ' 56-78, הציטוט מעמ' 70.

65. ליסק משה, העלייה הגדולה בשנות החמישים – כשלונו של כור ההיתוך, ירושלים, 1999 (להלן: ליסק, העלייה הגדולה), תת-הפרק 'דמות העולים בעיני הקולטים – סטראוטיפים ודעות קדומות', עמ' 58-62. בקטע זה יש הפניה למחקרים ולקטעי עיתונות המצביעים כי הדעות הקדומות פשוטו לא רק בציבור הרחב אלא גם בקרב אנשי הסגל הבכיר של מערכת הקליטה.

66. שם, עמ' 62.

67. לדעת הפרופ' ינון כהן: 'אם נניח עצמצום הפערים בהשכלה אקדמית [בין אשכנזים למזרחים] יימשך בקצב של השנים 1982-1992, ייסגר הפער לגמרי בעוד תשעים וארבע שנים. אם הקצב של סגירת הפער יהיה דומה לזה שהיה בשנים 1992-1995, ייסגר הפער בתוך מאה ואחת-עשרה שנים. כך או כך, דומה שמזרחים בני הדור השני, האמורים להשתוות לאשכנזים בשיעורי השכלה אקדמית, לא נולדו עדיין. במילים אחרות, מזרחים בני הדור השני כבר לא יצליחו להדביק את האשכנזים ברכישת תואר אקדמי ראשון, ינון

העברית דאגה להציג עצמה גם כמוסד הלוקח חלק משמעותי במיזוג הגלויות, וטרחה להפיץ נתונים מפורטים שיצביעו על כך כי בעשור הראשון למדינת ישראל נכרת הייתה מגמה של קליטת סטודנטים מעולי ארצות האיסלאם ומארצות שמעבר למסך הברזל. צוין כי מספר הסטודנטים מיהודי עירק הגיע בשנת 1951 ל 70 בערך וכי: 'ספירות תלמידי האוניברסיטה לשנת תשי"ט מראות, שקרוב ל 10 אחוזים מהם אינם בני העדה האשכנזית. בראש צועדת עירק, 120; ולאחריה, מצרים – 49; מארוקו, טוניס, אלג'יר – 22; טורקיה – 11; פרס, אפגניסטן; טורקיסטן, תשעה; תימן, עדן – שמונה; סוריה, לבנון – שמונה; בולגריה 86; יוגוסלביה – 14; לאלה יש להוסיף 76 ילידי הארץ, שהם בני עדות המזרח. גם בין הבוגרים, המוסמכים והדוקטורים של האוניברסיטה העברית שקיבלו את תעודותיהם בשנה זו מגיע מספר אלה שאינם נמנים עם העדה האשכנזית ל 10 אחוזים בערך'.⁶⁸ מדובר בקבוצה של 403 סטודנטים שהוגדרו כ'לא אשכנזים', בזמן בו היו 6277 סטודנטים שהם 6.4%. בפועל, טוען דן הורוביץ, שהוא עצמו חלק מדור זה ומדובריו החשובים, כי בני דור המעבר מיישוב למדינה, 'דור בארץ', עסקו בניצול אינטנסיבי של יתרונותיהם היחסיים לעומת מגזרים חברתיים אחרים, זאת:

כדי להשתזר בקבוצת העילית בכל תחומי הכלכלה המינהל, הביטחון והתרבות ולתפוס עמדות בכירות ככל שידם משגת. לשם כך הסתייעו בהיכרותם הבלתי-אמצעית עם המוסדות ואורחות התנהגות ששיצבו הוריהם או אפילו הם עצמם, ככתחום הביטחון. גם השליטה הרהוטה בעברית כשפת-אם היתה להם לתועלת בחברה הישראלית החדשה שלשון העברית הפכה בה לחישוק התרבותי המרכזי, חישוק שאיפשר לה לשמור על לכידותה על אף המוצא המגוון של העולים.⁶⁹

תהליך זה גובה על-ידי מנגנוני המדינה והמרכז הפוליטי שהתעצם במידה ניכרת עם קום המדינה,⁷⁰ ובכך התאפשר לחץ אפקטיבי שיצר לקבוצה האשכנזית הוותיקה 'חלון הזדמנויות' לקיבוע יתרונותיה בתוך זמן קצר יחסית.

כהן, 'פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1975-1995', בתוך: סוציולוגיה ישראלית, כרך א, מס' 1, תל-אביב 1999, עמ' 119-120.
68. 'מיזוג גלויות באוניברסיטה', הארץ, 21 באוגוסט 1959.
69. הורוביץ, תכלת ואבק, עמ' 55.
70. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990, תת הפרק: הקמת המדינה: התעצמות המרכז הפוליטי, עמ' 198-211.

שנות החמישים הן שנות המפתח להבנתה של החברה הישראלית העכשווית ובהן טוענים אברהם יוגב ורנה שפירא – 'מערכת החינוך בישראל לא עשתה מאמצים רבים לקלוט את המזרחים בחברה המסמיכה, עד כמעט סוף שנות החמישים'.⁷¹

אחת הסיבות לשילובם האיטי של המזרחים לאחר שנות החמישים במסגרת החברה המסמיכה, קבעו חוקרים רבים, היא הגבלות מבניות במערכת החינוך, כגון הסללה נוקשה בחינוך ובדרישה לתעודות בגרות כתנאי קבלה לאוניברסיטאות.⁷² בדיוק אותם התנאים ששנונו בראשית שנות החמישים עבור קבוצת האשכנזים הוותיקה ושאפשרו הקלות משמעותיות בנגישותם לאוניברסיטה העברית. רק מעורבותה של האוניברסיטה היחידה באותה תקופה בתהליך ריבודי זה היא שאפשרה את מהירותו וקיבעונו של המצב בו רוב המהגרים היהודים מארצות ערב רוכזו בתחתית המפה הריבודית, כאשר יוצאי אירופה נמצאים ברבדים הגבוהים יותר.

71. א' יוגב ורנה שפירא, 'השכלה, משכל ורכישת סטאטוס: היבטים עדתיים בהתפתחותה של ישראל כחברה מסמיכה', בתוך: יוגב, התפשטות ההשכלה, עמ' 33.

72. א' יוגב וחנה איילון, 'השפעת המוצא העדתי והמעמד החברתי על ההתמדה בלימודים בחינוך העל-יסודי', מגמות, כרך לא, חוב' 1 (1988), עמ' 16-34.

Y. Shavit, 'Tracking and Ethnicity in Israeli Secondary Education', *American Sociological Review*, no. 49 (1984), pp. 210-220

A. Yogev, 'Determinants of Early Educational Career in Israel: Further Evidence for the Sponsorship Thesis', *Sociology of Education*, no. 54, pp. 181-195

E. Yuchtman (Yaar), & Y. Samuel, 'Determinants of career Plans: Institutional Versus Interpersonal Effects', *American Sociological Review*, no. 40, pp. 521-531